

ХРОНОЛОГИЈА (НЕ)ИЗДАВАЊА КРМЧИЈЕ ИЛИ СВЕТОСАВСКОГ НОМОКАНОНА

У раду се даје хронолошки приказ рада на припреми критичког издања Савиног Номоканона / Законоправила / Крмчије кроз различите епохе – од првих појединачних иницијатива руских и хрватских научника с краја XIX стољећа, преко организованог рада у српској научној заједници под окриљем Одбора за издавање Крмчије САНУ, затим Историјског института у Београду, све до нашег времена и укључења Митрополије дабробосанске у рјешавање проблема недостајућег превода на савремени српски језик.

Кључне ријечи: Номоканон, Законоправило или Крмчија, српскословенски језик, фототипија, превод, критичко издање, С. Троицки, Д. Богдановић, М. М. Петровић.

1. Увод. У историји српске културе нема писаног споменика нити рукописа који је од првих научних интересовања привукао толико контроверзи као што је то светосавски Номоканон. Ваљда је и књига морала да прође кроз искушења као што је и правовјерна Савина Црква којој је кормило стољећима пролазила. Стваралачко дјело у мјерилима ондашњих словенских „трансплантата“, које је први архиепископ самосталне Српске цркве на оригиналан начин саобразио друштвеним потребама српског етникума, изгледа да је у толикој мјери превазишло моћи тадашњих „интелектуалних елита“ да сами дају један такав законик, да очигледно ни до дана данашњег друге словенске културе не могу прихватити чињеницу да су баш од благородног изданка српског рода потекле књиге¹ које премца немају у укупној словенској писаној ријечи тадашњег и потоњег времена. А од свих Савиних дјела, аутор овог текста сматра да се управо преводом

* zorica.nikitovic@flf.unibl.org

¹ Законоправилом је Свети Сава заправо завршио преводилачку мисију Константина и Методија. Сматра се да је Методије (865–885) превео само Номоканон Јована Схоластика (565–577) који је очуван у руској тзв. Устјушкој крмчији из XIII в., а који је већ почетком X ст. био допуњен новом грађом, уз претпоставку да је своје допуне добио у Русији. Иако, дакле, оригинална Савина редакција Номоканона није први словенски превод, утицај Савиног Номоканона на настанак и умножавање редакција у Руској цркви, не може се упоредити ни са једном другом редакцијом.

и приређивањем црквених канона и царских закона најбоље зрцали „свестраност његовог генија и трајност његових идеја” као знак величине у „ријетким случајевима великих људи”, како је то за Светог Саву рекао историчар Н. Радојчић. Ваљда су се зато други словенски народи отимали да баш те Савине књиге прогласе изворно „својим”, а наши савременици и данас упињу да своје име, без преводилачког удјела, упишу као ауторско на преводу на савремени језик.

Али прије него што се позабавимо темом, важно је поставити неколика питања. Шта је то Номоканон / Законоправило / Крмчија, у чему је за српски род толики значај тог обимног црквеног и правног средњовјековног кодекса? Због чега је она у тој мјери била и остала подвргнута системској маргинализацији у српској науци и културологији? Закључком рада под насловом *Рецепција Законоправила Светог Саве* (2018) након приказа резултата двостољетних истраживања Савине Крмчије, поставили смо и следећа питања: „Том књигом ћемо прије или касније морати преиспитати и вредновати минуле епохе, као и улогу одређених научника, србистичких првака у њима, те уз пробуђену савјест одговорити на питање јесмо ли и колико одужили дугове минулим епохама? Зашто вуковска и поствуковска епоха нису објавиле светосавску Крмчију? Зашто капитални извор средњовјековног права није објављен у времену С. Новаковића и Љ. Стојановића, у времену када се пред учени свијет Европе износила највреднија српска културна, језичка, књижевна, правна, историјска заоставштина? Када је објављено неколико издања *Душановог законика*, зашто нам XIX вијек није оставио бар један објављен препис светосавске Крмчије? Ако не у тој епоси, зашто *Законоправило*, тај извор првог реда „божанског права”, није објављено у времену великих историчара српског језика А. Белића и П. Ивића?” (Никитовић 2018: 306–307)

Једна од најзначајнијих књига српске културне традиције, изворишна књига вјерског и правног идентитета Срба, историјски легитимно и лингвистички мотивисано носи три назива – грчки: *Номоканон*, словенски: *Законоправило* и руски: *Крмчија*. Ова књига је лична карта српског народа. Њоме је Свети Сава пригрливиши правовјерје потврдио идентитет народу из којег је потекао и трасирао земаљски пут којим ће Срби, слиједећи законе и правила духовног живота, имати могућност да воде свет живот и задобију спасење. Идејна потка књиге која кроз законску регулативу третира велике проблеме човјека јесте повратак савршенству и светости.

Уз Божанствена правила, и Градски закони сваки дан мач потежу на такве који се не дотичу благочешћа, и (који) бјесују далеко од пристојног живљења. Ово доликује светом народу: живјети са чистом савјешћу, и ништа од поменутог, чиме би се оскврнило наше живљење, томе не уводити. Божанствена правила и градски закони, духовно живљење и благи обичаји, исправљају људске природе жестокост, остављајући је погребену, од искона неископану. Тако ћемо имати живљење без спотицања, показујући у свако вријеме достојан живот.

Јер Христове људе, које Он Својом крвљу искупи, свети народ, у давнини учењем светих и божанствених Апостола, и одмах за њима светих Отаца, Божанским законима огради са свих страна као неки виноград, свештено прије тога засађен од стране Бога који је све у постојање привео. Прилежно га (треба) обрезивати, и чистити од болести које су на штету природе, и свако ослабљујуће стремљење незнабожачког живота које робује природним похотама, као неку рјечну струју која насрће ради поруге првообразног лика, одбити и зауставити (Законоправило 2019: 340–341).

Оно што ову књигу² разликује од већине других књига српске писане оставштине, у науци познатих под називом „писани споменици”, јесте њен непролазни значај, њена трајна вриједност у изграђивању и духовном расту хришћана. Ако већ морамо да је назовемо спомеником културе, онда оксиморон жив споменик није погрешан лексички спој, ова књига је кроз стољећа бурне српске историје била и остала кормило спасења народа чији ју је благородни изданац Свети Сава изнедрио на корист цијелом словенском роду, оном његовом дијелу који је своју културу засновао на источноромејској правовјерној традицији. Она је преписивана у свим стољећима страдалничке српске историје³. „Крмчија св. Саве није неки једини једноставни споменик, она је цео велики зборник многобројних споменика, различитих како по своме садржају, тако и по своме пореклу. У њу је укључено више од стотину дела канонског, грађанско-правног, литургијског и моралног садржаја, који потичу од колегијалних црквених органа-сабора и синода и лица различитог друштвеног положаја, почев од византијских царева и патријарха, до

² Ондашњим језиком речено ради се о граматичкој множини о књигама, о више десетина списа сабраних у једне корице, а не о једној књизи.

³ XIII стољеће: Иловички; XIII/XIV: Рашки, Сарајевски; XIV: Дечански, Пчињски и Хиландарски; XV: Београдски; XV/XVI: Букурештански (Милешевски); XVI: Савински, Пећки; XVII: Морачки.

епископа, игумана и презвитера који су живели у периоду од хиљаду година у разним покрајинама тадашњег културног света. [...] То најважније дело српске књижевности било је можемо казати скоро системски игнорисано” (Троицки 1952: 1; Ф522. 33).

Од првобитне замисли да рад на припреми критичког издања Крмчије сагледамо из више праваца у којима би акценат био на посљедњој ставци: а) кроз незваничне иницијативе ауторитативних научника; б) кроз органе званично оформљене од стране научних институција; в) кроз временске периоде и г) кроз резултате рада – морало се одустати. Иако је уобичајено да се историја питања значајних издавачких подухвата из научног поља српског културног наслеђа приказује по етапама које су дале одређене учинке и резултате, испоставило се да се питање критичког издања светосавског Номоканона своди на приказ иницијатива кроз различите епохе и од стране водећих слависта датог времена. „Најзначајније правно дело не само српске, него и целе словенске правне литературе, како по своме садржају и обиму тако и по своме практичном значају, који је она имала у току дугих столећа, а делом га још и сада има у правном животу источних Словена” (Троицки 1952: 1) до дана данашњег није добило критичко издање. Другачије речено, након што је увидом у литературу, извјештаје, заоставштине и др. закључено да су резултати рада изостали, учињен је покушај да се припремни рад на издавању Крмчије прикаже из перспективе прва два правца који уједно представљају континуирани временски слијед.

Историја питања научног статуса светосавског Номоканона, са којом смо се упознавали у претходних десетак година, као и увид у доступне документације и заоставштине, показали су низ нелогичности и недоследности који је отварао само нова питања. Овај текст даје одговор само на нека од постављених питања и показује како је текла динамика рада на припреми критичког издања светосавског Номоканона од краја XIX столећа до наших дана. Методом синхроних пресека покушавају се сагледати различити периоди: од првих иницијатива из XIX столећа, преко рада Одбора за издавање Крмчије, па до најновијих, приватних издања.

2. ПОЧЕЦИ ИНТЕРЕСОВАЊА. ВРИМЕ Ф. РАЧКОГ И В. ЈАГИЋА. Навршило се више од два столећа од првих интересовања за српску редакцију византијског Номоканона. Питање критичког издања овог изузетног споменика словенског права први је покренуо Ј. Копитар⁴ давне 1823. године. Судећи

⁴ Преглед најстарије литературе в. ŽUŽEK 1964.

по писаној кореспонденцији, највећу иницијативу за објављивање српске Крмчије показивао је предсједник ЈАЗУ, Фрањо Рачки.

2.1. Међу прокламованим научним задацима новоосноване ЈАЗУ⁵ 1867. године било је и покретање серије у којој би се издавали правни споменици Јужних Словена у серији *Monumenta historico-iuridica Slavorum Meridionalium*. Фрањо Рачки се највише уздао у сарадњу са Стојаном Новаковићем, који ју је објеручке прихватио.⁶ Договорено је да Новаковић изда Душанов Законик, Властареву синтагму и повеље српских владара, и о томе је вођена интензивна преписка између два научника 1883–1886. године. Кад је у питању Номоканон, Рачки је у писму Новаковићу, писаном 11. октобра 1883. године, изнио предлог за издавање Душанова законика, као и „izvora pravoslovnih srpskoga naroda, kano što su krmčije itd.” (НОВАКОВИЋ 1929: 271). У писму од 13. јуна 1885. Рачки прихвата Новаковићев предлог да се читаво српско средњовјековно законодавство приреди у једном тому *Monumenta historico-iuridica* и пита га „Što mislite o nomokanonu? Je li je u srbskoj redakciji bio sastavni dio srbskih zakona one dobe?” (НОВАКОВИЋ 1929: 276). Почетком 1886. године Новаковић обавјештава Рачког о својој концепцији издања Душановог закона и Синтагме, а у одговору 14. фебруара Рачки га на крају

⁵ На главној скупштини ЈАЗУ, јула 1867. одлучено је: „da Jugoslavenska akademija izdaje spomenike pisanoga prava u južnih Slovena i taj posao da se počne tim da dr. Bogišić, kao što sam obećava, sastavi bibliografiju svih pravnih pisanih izvora na slovenskom jugu, nalazili se oni još u rukopisnih ili u tiskanih knjigah” (Rad JAZU 1, 1867: 275). Из говора предсједника ЈАЗУ, Ф. Рачког, на оснивачкој сједници: „Istimi razlozi vodjena akademija sabirat i izdavati će spomenike pisane za pisano pravo jugoslavensko kano što su zakoni, pravila, naredbe itd. toli neodvislih država, koli pojedinih obćina na našem jugu. Tim putem pobrinut će se ona za sbornik jugoslavenskoga prava, koje će se tek podpuno i temeljito sastaviti, kada pravni običaji i zakoni u cjelosti izidju na svjetlo” (Rad JAZU 1, 1867: 50). Из бесједе тајника Даничића: „Te spomenike pisanoga prava južnih Slovena odlučila je akademija izdati na sviet u osobitom zborniku” (Rad JAZU 1, 1867: 60).

Богишић је 1872. издао ту библиографију под насловом *Pisani zakoni na slovenskom jugu*, али ту су побројани само свјетовни закони (в. Bogišić 1872).

⁶ Ф. Рачки је већ првих година рада ЈАЗУ настојао да привуче што већи број српских научника, „да у корице Академијиних часописа и едиција смести што више старих писаних споменика Јужних Словена, не би ли Загреб и његову Академију учинио средиштем њиховог просветног и научног рада. Од београдских научника, Новаковић му је био највернији и најплоднији сарадник, који је, убрзо након избора за дописног члана ЈАЗУ 1870, редовно објављивао старе текстове у *Старинама*, а расправе у *Раду*” (Бубало 2018: 410).

поново пита: „Šta sudite o izdanju nomokanona? Koji je također izvor pravi srpskomu u srednjem veku” (М. Новаковић 1929: 279).

За разумијевање историје питања кључно је Новаковићево писмо послато Рачкоме 18. фебруара / 2. марта 1886. Он цјелокупни материјал српског средњовјековног права дијели на четири цјелине: 1. Фотијев (тј. Савин) Номоканон; 2. Синтагма Матије Властара; 3. Душанов законик; 4. законске одредбе из исправа. Према његовом мишљењу, прво би требало издати Номоканон, али пошто је Дучић из њега већ објавио Прохирон, пошто је више пута описиван и пошто су га и Руси у цјелини издали, „ја држим да се сад може прећи преко издања Фотијева Номоканона [...]. И ако ће, дакле, Академија (тј. ЈАЗУ) ради потпуности морати издати у својем зборнику и Фотијев Номоканон, може то за сад бити одгођено.” С. Новаковић⁷ потом предлаже: „По досадашњим литерарним радњама, за тај би посао био најспремнији г. Јагић [...]. Ако то не би могао, има баш сад код њега у Петербургу један наш младић, г. Љ. Стојановић [...]. Он је потпуно спреман, да под Јагићевим надзором ту радњу изврши на потпуно Ваше задовољство. Ако, дакле мислите, да је за Академијско издање и то дело неопходно, онда можете радити о томе с Јагићем. Данас као да се без њега тај посао не може никако свршити” (Новак 1964: 127).

2.2. У српској средини интересовања су највише долазила из црквених кругова, од Нићифора Дучића (1877), Никодима Милаша (1884), Мите Живковића (1885), аутора који су и сами објављивали изводе из појединих преписа. Једини већи одломак јесте текст „Прохирона” (Гл. 55 светосавског Номоканона), који је штампао Нићифор Дучић у приказу Морачког рукописа још 1877. године. Поводи за ова интересовања настали су између осталог и због недоступности руских издања штампане Крмчије која, иако својом основом настала на светосавској редакцији Номоканона, нису представљала Савину оригиналну компилацију византијског права. Ово је већ било уочено у XVII стољећу⁸, а у поводу штампаних издања коригованих од стране каснијих приређивача (исп. Троицки 1952).

2.3. Нову иницијативу за издавање Крмчије опет је покренуо познати руски канониста А. С. Павлов 1888. године, али се из вишегодишње пре-

⁷ Преписка Новаковић–Рачки садржи обиље података о Новаковићевој саградњи у гласилима ЈАЗУ, од 1872. до 1886. године, прекинутој трајно његовим одласком на положај српског посланика у Цариград (в. Буџало 2018: 412–420).

⁸ Историју питања научних и других издања у руској научној средини остављамо по страни, тим прије што је у руској славистици питању Крмчије посвећена велика пажња и постоји обимна литература новијег датума.

писке види да је Фрањо Рачки „прихватио ту мисао и дуго, али безуспешно инсистирао да тај тешки рад узме на себе Јагић” (Троицки 1952: 4). На Новаковићев предлог Ф. Рачки у писму писаном 21. марта 1886. године одговара да ће се поводом Номоканона обратити В. Јагићу. ”Ne bi li mogao on prirediti izdanje, može ga pod vodstvom svojim povjeriti Stojanoviću”⁹ (НОВАКОВИЋ 1929: 280). Преписку између Рачког и Јагића у вези с објављивањем Крмчије систематизује Сергије Троицки у својој знаменитој студији *Како објавити светосавску Крмчију* (1952). „‘Пре месец дана’, читамо у Јагићевом писму од 25-XII-1888, ‘пише ми Павлов и пита зашто не издајемо код нас у Академији Крмчије Иловичке. Он ми обећаје сваку помоћ да се тога латим. Ну мислим да је ту задаћу неко други предузео. Кад не бисте имали бољег или вреднијег, ја бих могао за двије године тај посао пристојно обавити, не прије’” (Троицки 1952: 4–5).

„У свом одговору од 13-III-1889 Рачки је предложио Јагићу: ‘да Флорински приреди Душанов законик са синтагмом, а Ви Иловичку крмчију’. Већ 14-III-1889 г. Јагић је одговорио. ‘Сада се овде управо преписује Болоњски псалтир који мислим издати заједно са коментаром (и грчким текстом). Тај ће посао запремати читаву ову годину. Не бих дакле Иловичке Крмчије требао овамо прије почетка 1890 године’ (Спомени II, 174, 175).

Прошла је ипак цела 1890 година, али Јагић није затражио К те 1-VI-1891 г. Рачки поново га пита: ‘Шта је са издањем Номоканона?’ (188). Као што изгледа на то питање Рачки није добио одговор и стога 24-I-1892 опет пита Јагића: „Како стоји са издањем Номоканона?’ (190), те опет је добио неодређени одговор од 27-I-1892 г. ‘Не уфам се обећати да ће се моћи у прво вриеме мислити на Крмчију иловичку, јер још чека болоњски псалтир да буде прије издан’ (191).

Ипак ни тада Рачки није напустио своју машту о издавању К и његово последње писмо Јагићу од 20-XII-1893, уочи смрти (+13-II-1894 г.) завршава се речима: ‘А шта радите сада? Је ли хора да се за издање спреми Номоканон?’

⁹ Љ. Стојановић био је веома заинтересован за ту идеју. Дао је подробен предлог концепције критичког издања које би укључивало све познате преписе, са Иловичким или Рашким као основним. Обећао је да ће наредне године у Москви преписати Рашки. Међутим, сматрао је да за издање тако важног споменика још није дорастао, те би врло радо уступио препис Рашке крмчије, који ће начинити у Москви, Јагићу или Новаковићу, а сам би им се ставио на услугу. Уколико пак они не би имали када то да раде, „onda bi se ja uz pomoć i savjet njihov primio toga posla”, али тек за годину-две пошто се врати у Србију (Новак 1964: 156).

Поводом овог писма Рачког Јагић пише: ‘Како се види у овом последњем писму, за које није, сигурно, мислио ни он (тј. Рачки) ни ја да ће бити последње, говори о издању Иловичке К. Част и слава му! С његовом смрти прекинуше се моје везе са Академијом’ (201)” (Троицки 1952: 5).

Хронологију рада на неиздавању Крмчије у том периоду С. Троицки окончава изводима из Јагићевог (необјављеног) писма упућеног из Беча Илариону Руварцу 1/14.2.1905. године у којем В. Јагић отворено признаје свој политички ангажман који је у том стољећу трасирао пут маргинализовању¹⁰ српског писаног наслеђа, оног његовог дијела које припада православном¹¹ културном ареалу. Импликација о неодвојивости научног од политичког ангажмана очекивана је кад су у питању најистакнутији и водећи научници свога времена. Јер да их није „изјела злосрећна политика”, како вели Јагић, светосавску Крмчију потоње су могли објавити и поменути слависти из матичне српске средине који су се у том времену бавили српским старинама и сви одреда била на највишим позицијама, па су и институционално могли испратити издање макар једног преписа: Стојан Новаковић (1842–1915), Љубомир Стојановић (1860–1930), Александар Белић (1876–1960).

„Мени је некад док је још био жив Рачки (+1894) понуђено да издам Иловичку Крмчију – али тај посао није лак. Ту се хоће испоређивање неколиких рукописа, попуњавање, путовање то на југ к нама, то у Петроград и Москву. Тако сам ја тај посао оставио другима, којих боље код нас

¹⁰ Историчар Н. Радојчић давне 1935. године, говорећи о резултатима историјских монографских истраживања о најзначајнијој личности српске историје Светом Сави, закључује да је вриједност толиких истраживања још више смањена неметодичким начином истраживања кога се српска историографија тешко ослобађа (1935: 6). Према његовом мишљењу неколико је разлога слабих и невјеродостојних резултата историјских истраживања о Светом Сави. 1) Св. Сава се често посматра ван свог географског и временског оквира, 2) дају се погрешне хипотезе које заводе и успоравају научно мишљење у чијој основи није ослонац на изворе већ рационалистичко довијање, 3) реторска природа бројних списа с главном пажњом на стилским ефектима.” Међу овим погрешкама, посебно мјесто заузима вјерска, национална и конфесионална тенденциозност, која према ријечима Н. Радојчића, тамо где се јави онемогућава сваки научни успјех (1935: 7).

¹¹ „Али Ви не говорите ништа о томе г. Милашу, тај је био прошле јесени чини се, овдје (а и прије), али ја за њ не егзистирам а богами није ни мени стало до њега” (Архив САНУ бр. 4979).

никако и нема – *нас је изјела злосрећна политика!* (истицање З.Н.) – а у Петрограду има један вриједан млади канониста Бенешевих (као да је старином из наших крајева!), који сада нешто издаје [...].

Да сте ми здравији него ли ја који већ 8 дана сједим не у запећку – јер их сад више нема – него куњам за столом, крај пећи. Ваш искрени В. Јагић” Беч 1/14.2.1905. (Архив САНУ бр. 4979).

3. ОДБОР ЗА ИЗДАВАЊЕ ЗБОРНИКА ИЗВОРА ЗА СТАРО СРПСКО ПРАВО. Иницијатива из српске научне средине услиједила је тек 1938. године када је Српска краљевска академија, на предлог академика Томе Живановића, донијела одлуку да се приступи припремама на раду издавања Зборника извора за старо српско право. Информације о оснивању Одбора за издавање овог зборника објављене су у Годишњаку СКА 1939. и 1940. године. „За издавање овог зборника Академија је изабрала Одбор од г. А[лександра] Белића, Јов[ана]. Радонића, Т[оме] Живановића, Вл[адимира] Ћоровића, Ник[оле] Радојчића, Фил[арета] Гранића, Ал[ександра] Соловјова и Георгија Острогорског” (Г СКА 1939: 176–177; в. и Г СКА 1940: 202–203). Светосавска Крмчија званично постаје предмет интересовања овог Одбора. Из записника Академијиних скупова друштвених наука такође сазнајемо да је „на предлог г. Вл. Ћоровића одлучено да се од Југославенске академије затражи на послугу рукопис ‘Иловичка Крмчија’” (Г СКА 1939: 62). Заправо, на VI скупу Академије друштвених наука одржаног 26. децембра 1934. године одлучено је да се „Академији филозофских наука предложи да се изда Савин Номоканон на подлози Иловичке Крмчије и то под редакцијом академика Владимира Ћоровића” (Д 1960).

„Програм Одбора за издавање српског права још 1938. године предвидео је систематско проучавање и издавање свих правних споменика средњовековне Србије али се на остваривање тога програма морало чекати још доста година” (Богдановић 1981: 62). Према Богдановићевим ријечима, иницијатива из 1938. г. није могла довести до неког озбиљнијег резултата¹² када је ријеч о Крмчији, пошто је тежиште рада било на Душановом законик у свом једином раду у цјелости посвећеном

¹² Период до званичног оснивања Одбора потребно је додатно истражити, будући да заоставштина С. Троицког садржи списе под називом: „Писмо упућено Александру Соловјеву у Сарајево кога обавештава о пословима на издавању светосавске Крмчије”, 8. јуни 1949. (Ф 522. 107); „Писмо упућено оцу Теодосију, архимандриту манастира Дечана кога обавештава о пословима на издавању светосавске Крмчије”, 10. март 1951. године (Ф 522. 108), и др. Године 1925. „С. Троицки је изабран од Светог архијерејског Сабора Српске православне цркве за експерта у цркве-

Крмчији он доноси извод из Соловјевог необјављеног писма из ратне 1943. године.

„Из неких докумената преписке А. Соловјева који се налазе у поседу Историског института у Београду, види се да је у пролеће 1943. постојао у САН „Одбор за издавање светосавског Номоканона“. Александар Соловјев предлаже Одбору 23. априла 1943. организацију посла на припреми критичког издања које би у основном тексту имало Пчињски рукопис из XIV века, а био би снабдевен и савременим српским преводом. Грчки текст не би требало дати али би издање морало да има извештај број студија: о законодавном раду св. Саве, о редакцијама грчких номоканона, о црквеноправним одредбама Крмчије, о световним законима у саставу Крмчије, о значају Номоканона у православним земљама, а уз то још и студију о рукописима и издањима Номоканона и исцрпну његову библиографију. Нешто касније, заједно са Петром Ђорђевићем, А. Соловјев подноси Одбору два реферата: 21. и 24. маја 1943. са стручним експертизом рукописа и мишљењем како треба да изгледа критичко издање Крмчије” (Богдановић 1979: 96, фус нота 26).

4. ОДБОР ЗА ИЗДАВАЊЕ КРМЧИЈЕ. Тринаест година касније, 1951. године основан је посебан Одбор САН за издавање Крмчије. Институционално гледано, рад овог Одбора могао би се сагледати кроз његове двије хронолошке етапе – док је био у саставу САН и када је прешао под окриље Историјског института.

4.1. ОДБОР ЗА ИЗДАВАЊЕ КРМЧИЈЕ У САСТАВУ САН (1951–1961). О формирању Одбора за издавање Крмчије који је био у саставу Одељења друштвених наука САН извјештава Гласник САН, па потом Годишњак САН гдје су објављивани записници Извршног одбора САН (в. Г 1959: 199; 1960: 215). Поред предсједника Одбора, академика Томе Живановића и секретара др Сергија Троицког¹³, чланови Одбора су били: академик Никола Радојчић, проф. др Петар Ђорђевић, др Владимир Фрадински, проф. Универзитета у пензији; Богољуб Ђирковић, библиотекар Српске Патријаршије. Годишта из шесте деценије XX стољећа доносе извјештаје са састанака Одбора и детаљан историјат рада на Номокано-

ноправним питањима и од тог времена много сам ради у области црквеног законодавства и у решавању питања текуће црквене политике.” (Ф 522.15).

¹³ „Када је Српска академија наука 1948. [1951] г. организовала рад на припремању критичког издања Крмчије св. Саве, проф. Троицки је изабран за секретара и члана тог одбора” (Синдик 1973: 422–423).

ну. Почети организовања рада на припреми издања Крмчије шездесетих година прошлог столећа остали су забиљежени у списима заоставштине¹⁴ С. Троицког, не/објављеним записницима са сједница Одбора, као и у сумарном прегледу Богдановиће писане заоставштине. „С. Троицки: обављао све секретарске послове, постарао се да сви преписи К буду микрофилмовани и копирани; израдио предговор, опис рукописа и студију текста; извршио ревизију односно избор варијаната које је исписао Фрадински [...] Исписао грчке варијанте уводних глава на Ват. 842, а за све време радио истраживачки” (Хр, 2; Ф552; KVII и VIII). Доступна архивска грађа илуструје да се у овом периоду веома озбиљно радило на припреми критичког издања светосавске Крмчије. Одбор за издавање Крмчије „ради на извршењу своје прве задаће – припремању за штампу првог фасцикла овог издања који би обухватао цео уводни део Светосавске крмчије српске редакције паралелно са грчким оригиналом чланака овога дела /приближно око 200 стр./. За тај циљ Одбор сада располаже или у оригиналу или у фототипијама текстом свих познатих Крмчија споменуте редакције. Завршен је и рад на исписивању многих хиљада варијаната ових рукописа према основном тексту Иловичке Крмчије, а почев од 9. марта прошле године Одбор је на својим општим седницама почео рад на процени и избору важнијих варијаната према критеријуму реферата др. П. Ђорђевића усвојеном на седници одбора од поменутог датума” (Д2 1961; Ф 522. 45).

Рад Одбора се одвија у тешким условима, без финансијских средстава. Секретар Одбора САН за издавање Крмчије, С. Троицки у допису датираним 23.2.1955. године од „управника послова САН” тражи „да додели Одбору а. један орман за смештај репродукција рукописа Крмчије, б. један рис папира за писаћу машину в. једну кутију индиго папира” (СТ: Ф5). Финансијска ситуација се није поправила ни шест година касније. Одбор за издавање капиталног споменика словенског права нема ни писаћу машину. „До сада Одбор се користио већином машином д-ра Фрадинског, али сада нема ни ту могућност. Треба скренути пажњу да је почетком рада Одбору била додељена машина, али касније је била одузета за канцеларију Академије и није била враћена упркос поновљеним тражењима Одбора” (Д2 1961).

¹⁴ Љубомир Бошков је 26.12.2004. купио ове списе на пијаци у Панчеву. Одних је својој кући у Баваниште гдје их је чувао и проучавао, а када је схватио да се ради о преписици и заоставштини Сергија Троицког, предао их је Архиву Војводине 22. новембра 2007. године (СИ 2008: II).

Слика 1. Табла Одбора за издавање Крмчије на улазу у Архив САНУ

Финансирање рада чланова Одбора који нису чланови Академије наилазило је на потешкоће. Ни током 1960. године чланови Одбора нису примили надокнаду за рад у 1958. и 1959. години. „Особито је важно решити питање о хонорарисању рада покојног члана Одбора д-ра В. Фрадинског који је у току 1958. и 59. године исписао око 10 000 варијанти из Београдске, Милешевске, Пећке и Пчињске Крмчије. И сада његова удова и наследници хоће да предложе тај рад за откуп Извршном одбору Претседништва Академије” (Д1 1960; Ф 522.149).

Осим припремног рада на издању, овај период испуњен је изузетно плодном научном¹⁵ дјелатношћу С. Троицког на проучавању Крмчије.

¹⁵ Приликом реорганизације Академије 1961. године Одбор за издавање Крмчије припојен је Историјском институту и од тада Институт има част да у своје спољне сараднике убраја и С. Троицког. Према познатим библиографским подацима изгледа да је он први пут применио своја знања о Крмчији у запаженој студији: „Ктиторско право у Византији и Немањићкој Србији” (Глас СКА 168 (1935): 79–133). У том раду је на примеру из средњовековне судске праксе доказао да су одредбе Крмчије примењиване приликом доношења судских одлука. Свој став о питању

„Нажалост, своје, по нашем мишљењу капитално дело „Критичко издање Светосавске Крмчије”, проф. Троицки није успео да доврши, иако је још пре неколико година написао уводну студију” (Синдик 1973: 422–423).

Рад Одбора привремено је био прекинуо председник САНУ, др Тома Живановић, јер је „кредит за опште седнице био исцрпљен”. „Сем тога, почетак овог рада на општим седницама доказао је да такав начин рада није целисходан”¹⁶, закључак је секретара Одбора (Д2 1960: 1). Посљедња, четрдесет трећа по реду, заједничка сједница Одбора под окриљем САН одржана је 24. V 1960. године (ДБ 1966: 1).

4.2. ОДБОР ЗА ИЗДАВАЊЕ КРМЧИЈЕ У САСТАВУ ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА.

4.2.1. Одбор за издавање Крмчије био је у саставу САНУ до краја 1962. Приликом реорганизације Академије 1961. године Одбор за издавање Крмчије припојен је Историјском институту.¹⁷ Историјски институт је од Академије преузео обавезу издавања светосавске Крмчије тако да је рад на критичком издању постао званични пројекат овог института. Из Записника са сједнице Одбора за издавање Крмчије која је одржана 19. новембра 1962. године, на којој су присуствовали: Јорјо Тадић, Никола Радојчић, Петар Ђорђић, Богољуб Ђирковић (библиотекар Па-

личности преводиоца номоканона образложио је у расправи „Ко је превео Крмчију са тумачењима? (Глас САН 193 (1949): 119–142). Овим радом је поново показао колико добро познаје проблеме Крмчије. Његови следећи радови: „Како треба издати светосавску Крмчију” и „Црквено-политичка идеологија Светосавске Крмчије и Властареве синтагме (Глас САН 212 (1953): 155–206), читају се као логичан наставак претходних. Све ове студије писане су са много научне акрибије. Нарочито задивљује темељно познавање и свестрано тумачење извора као и велика критичност према већ постигнутим научним резултатима. Због тога и није изненађујуће велико интересовање за све његове радове у области црквеног права. Јер приликом доношења закључака Троицки се користио свим својим знањима у области теологије, права, историје и филологије. Његови радови почивају на исцрпној компаративној анализи свих извора који се тичу предмета расправљања (Синдик 1973: 422–423).

¹⁶ Кад је у питању финансирање, изгледа да је финансиран само рад сједница (а не и индивидуални рад сарадника) на којима је учествовао и председник Одбора односно председник САНУ, па С. Троицки предлаже реорганизацију Одбора, будући да председник Академије, није из дате научне области, „кривично право нема везе са задаћама Одбора и стога он до сада није имао учешћа у извршењу ових задаћа” (Д1 1960: 1).

¹⁷ Поуздану информацију о томе до када је тачно Одбор за издавање Крмчије званично постојао немамо. Према нашим сазнањима, Архив САНУ не посједује документацију која је настала радом Одбора за издавање Крмчије. Такође, у току писања овог чланка нисмо успјели сазнати гдје се чува та обимна документација.

тријаршије), Димитрије Ђорђевић и Душан Синдик, сазнајемо да је Академија, односно Одељење друштвених наука, 1961. године пренијела на Институт обавезу наставка рада на критичком издању. „Предлог је потом верификовао Савет за научни рад и Фонд за научни рад НР Србије”¹⁸ (Ии 2017: 33).

Рад на припреми издања у овом периоду би се могао сагледати у неколико фаза. Приводи се крају започети рад на првој свесци. Године 1963. С. Троицки је предао најприје предговор, а потом и први дио описа који су прошли кроз двије рецензије Н. Радојчића. Наредне 1964. године је предао исписане грчке варијанте из Ват. 842, прегледао варијанте исписане од стране Фрадинског, те сам исписао варијанте из Х. У марту 1966. Троицки предаје и трећи текст – студију о тексту. Дакле, у овим првим годинама рада чланова Одбора под окриљем Историјског института посао на припреми прве свеске за штампу је окончан: првих шест уводних глава Иловичког као основног текста опскрбљене су варијантама из постојећих десет српских преписа, као и уводном студијом проф. Троицког која садржи: предговор, опис рукописа и студију о тексту¹⁹ (в. Ф 522; ДБ 1966).

4.2.2. Доласком Димитрија Богдановића за сарадника у марту 1966. отпочиње нова фаза у припреми критичког издања. Остало нам је нејасно ко руководи даљим радом, те да ли Одбор за издавање Крмчије као тијело и даље постоји. Током 1967. године Д. Богдановић преиспитује дотадашње одлуке Одбора. Најприје доводи у питање давноријешени одабир Иловичког преписа као основног текста. Воде се дискусије које трају неколико година. Након дилеме да ли умјесто Иловичког преписа узети Морачки, нови сарадник на пројекту закључује да нова „идеја о преузимању Хиландарског преписа као основног текста правилна је”

¹⁸ „Међутим, недовољан број стручњака за грчки језик и недостатак материјалних средстава пратило је рад на овом пројекту годинама, док није приведен крају 2005. године” (Ии 2017: 33).

¹⁹ „До сада је урађено следеће: припремљена је транскрипција уводних глава Крмчије по Иловичкој Крмчији као основном тексту; исписане су, за критички апарат варијанте из свих рукописа српске традиције; написан је уводни текст (студија проф. Троицког). Све ово – за тзв. „први фасцикл” заправо за први том, према закључку ранијег Одбора за издавање Крмчије” (ДБа 1969: 1). Уз Иловички препис као основни текст исписане су варијанте уводних глава из свих постојећих преписа ове групе, тј. из Рашке, Пчињске, Сарајевске, Београдске, Милешевске, Савинске, Пећке, Морачке и Хиландарске крмчије као и из Хиландарских зборника Вр. 466 и 477 (Ф 522. 33; Ф 522. 45).

(ДБ 1967: 2). Одустаје се од штампања „првог фасцикла” односно првог тома. Из извјештаја које Д. Богдановић подноси Историјском институту 1969. године сазнајемо да се наново покрећу и проблематизују питања која су чланови Одбора за издавање Крмчије не само сматрали окончаним, већ практично реализовали кроз прву свеску приређену за штампу. Заправо, припрема критичког издања враћа се на почетак.

Историјском институту Д. Богдановић предлаже следеће: „Мора се одустати од првобитне идеје да се публикује ‘први фасцикл’ пре него што би био обрађен читав текст Крмчије, јер се показало да та идеја нема научног оправдања: текст једног дела не може се приређивати за штампу парцијално него у читавој својој текстолошкој целини. Зато се мора закључити да се најпре приреди комплетан текст Крмчије па да се тек онда приступи штампању без обзира колико томова издање морало да има” (ДБа 1969: 1).

Д. Богдановић такође тражи да се критички апарат са дотадашњих једанаест српских преписа прошири и на рукописе руско-бугарске редакције.²⁰ „Укључење руско-бугарске групе /која броји 20 рукописа, сви у СССР/ нужно је и из тог разлога што совјетске научне институције, према нашим непосредним обавештењима из СССР, уопште не планирају издање руско-бугарске групе преписа Светосавског номоканона, већ очекују да ће та група бити обухваћена нашим издањем” [...] „Међутим, за свестрани текстолошки студиј Светосавског номоканона, као и за једно потпуно критичко издање његовог текста неопходно је узети у обзир и групу руско-бугарских преписа, већ из тог разлога што је архетип ове групе преписан 1262. – када и најстарији сачувани препис српске групе, Иловички, и што је тај архетип текстолошки веома близак протографу светосавског номоканона” (ДБ 1967).

Д. Богдановић мијења концепцију будућег издања. Обухват посла се проширује. „Треба донети одлуку да се упоредо са текстом оригинала

²⁰ Остављајући по страни чињеницу да сваки од преписа има око 800 страница, те да су у овом периоду сарадници на теми светосавске Крмчије само тек запослени Д. Богдановић и 1945. године пензионисани С. Троицки, вриједи присјетити се става С. Троицког по овом питању: „Мислим да би било чудновато ако би Српска академија преузела издање овог бугарско-руског споменика кад српска Светосавска крмчија још није издата” (Ф 522. 38). Још 1956. године, након повратка с истраживачког боравка у СССР-у по налогу Председништва САН „ради проучавања материјала у вези издавања светосавске крмчије”, С. Троицки закључује да „послије дужег проучавања овог питања закључио сам да треба ићи на издање само српске редакције Светосав. номоканона” (Ф 522. 90).

штампа и превод на савремени српски језик, како се то и иначе ради у модерним издањима класичних и средњовековних текстова [...] Препоручујемо да се закључи и то, да се као посебан том уз ово издање објави и фототипија основног текста (Иловичке крмчије из Загреба)” (ДБ 1969).

4.2.3. Након смрти С. Троицког, 1972. године, Д. Богдановић²¹ и званично постаје руководилац пројекта. Концепција критичког издања Крмчије из 1976. године има пет томова: 1. Уводна студија, археографија, библиографија, скраћенице и др. помоћни инструменти (осим индекса); 2. Текст Крмчије са критичким апаратом и упоредним грчким текстом (двije свеске); 3. Фототипско издање Иловичке (у издању Одбора САНУ за фототипска издања); 4. Превод Крмчије на савремени српски језик, са коментаром; 5. Речник Крмчије” (ДБ 1976).

Формиран је тим сарадника. „Предлажем да се прихвате као сарадници следећи научни радници: Мирјану Живојиновић за рад на успостављању и едицији упоредног грчког текста византијских извора Светосавског номоканона, као и за истраживање односа у садржају између наше Крмчије и грчких кодификација, посебно Синтагме Метије Властара. Др Миодраг Петровић из Београда, за рад на коментарима Крмчије, који би требало започети већ у 1978, како би коментари били готови у 1981. години (том 4) [...]. Др Красимира Илијевска,²² сарадник Архива Македоније из Скопља, за истраживање односа Светосавског номоканона према старијим словенским редакцијама Крмчије (Јефремовска, Устјушка, и др.) у погледу структуре, превода и варијаната истоветних канона и коменатара византијских канониста [...]. Никола Родић сарадник Института за српскохрватски језик за рад на речнику Иловичке крмчије” (ДБ 1977).

Треба истаћи да је М. Петровић не само ангажован за рад на пројекту Крмчије препоруком Димитрија Богдановића, тада академика, већ и да је на његову иницијативу примљен у стални радни однос у Историјски

²¹ „Проблем је пре свега што је после завршених истраживања Ј. Н. Шчапова на руској рјазанској Крмчији и њеним преписима постало нужно темељно ревидирати студију пок. проф. Троицког, заправо изградити још једну, корективну студију историје текста светосавског Номоканона, која ће лећи у основу овог издања” (ДБ 1976).

²² „Красимира Илијевска је била на специјализацији у Москви под руководством Ј. Н. Шчапова, најврснијег руског стручњака за питања Номоканона у Историјском институту СССР. Ове ће године пријавити код мене на Филозофском факултету у Београду докторску дисертацију о Крмчији македонске редакције треће четвртине 14. в. која до сада није била проучена а чува се у Москви. Илијевска би требало да изрази о том и студију која би ушла у I том нашег издања” (ДБ 1977).

институт како би радио на овом пројекту. „Мислим да би било веома добро и потребно да Историјски институт прими др Петровића у стални радни однос, као научног сарадника са првенственим задатком да ради на овом научном пројекту.”²³ Др М. Петровић је од руководиоца пројекта Д. Богдановића добио задатак да ради „на упоредној студији и преводу грчких текстова у сарадњи са Мирјаном Живојиновић”, тада вишим научним сарадником Византолошког института чији ангажман се односио на „рад на грчким изворима Крмчије” (ДБ 1977).

Године 1978. пројектни тим, дакле, поред руководиоца пројекта, чине: др Мирјана Живојиновић, др Миодраг Петровић, мр Красимира Илијевска и мр Никола Родић.

5. ОПЕТ ОДБОР ЗА ИЗВОРЕ СРПСКОГ ПРАВА. Па иако је у другој четвртини XX стољећа оцијењено да припремни рад за издавање Крмчије у склопу Одбора за изворе српског права није дао резултате (в. т. 3), Одбор за изворе српског права и Историјски институт поново почињу заједнички да организују нову припрему критичког издања Крмчије. „Одбор је овластио свога члана, иначе руководиоца овога пројекта у Историјском институту, дописног члана Д. Богдановића, да изради план и програм рада који ће бити поднесен Одељењу” (Г 1980: 133). „Према плану и програму рада, послове на пројекту који носи назив *Критичко издање Светосавске Крмчије* обављали су сарадници Историјског института: дописни члан Д. Богдановић, др М. Петровић, др М. Живојиновић, мр Н. Родић и мр К. Илијевска” (Г 1981: 138). У току 1981. године Одбор је финансирао научна истраживања др М. Живојиновић у СССР-у (Г 1982: 147).

²³ „Предлажем то с обзиром да је др Петровић специјалиста за византијско канонско право (једини кога сада имамо!), да има објављену тезу на грчком језику о Номоканону у XIV наслова, те да се специјализирао под надзором пок. проф. Сергија Троицког. Др Петровић би као стручњак у овој области и са одличним знањем грчког језика (византијског грчког и новогрчког) био у пуној мери искоришћен како у разноврсним студијама и припремним пословима критичког издања Крмчије, тако и у другим истраживањима средњовековних извора и тема, само ако се запосли у Историјском институту. Док се то питање не реши, са др Петровићем би свакако требало закључити уговор о ауторском делу, према динамици посла коју бисмо заједно утврдили. Рад на правноисторијском одн. канонском коментару Крмчије заснивао би се у току 1978. на тексту Иловичке крмчије, а касније би био проширен на читав утврђени основни текст издања и критички апарат варијаната који такође захтева објашњења правно-канонског карактера” (ДБ 1977).

„Руководилац пројекта је дописни члан Д. Богдановић. На пројекту се ради у Историјском институту где су ангажовани и сарадници. Одбор за изворе српског права учествује у финансирању пројекта. У току године Одбор је финансирао израду фотографија 2 рукописна кодекса из Свете Горе, 4 рукописа грчких номоканонских кодекса из манастира св. Катарине са Синаја, неких фотографија Иловичке Крмчије, као и боравак дописног члана Д. Богдановића у Загребу ради колационирања фотографија Иловичке Крмчије са оригиналним рукописом који се чува у фонду Архива Југославенске академије знаности и умјетности” (Г 1983: 155–156).

И у 1983. години настављен је рад на овом пројекту сарадника Историјског и Византолошког института према утврђеном плану. „Организован је и боравак научног сарадника Историјског института др М. Петровића на Синају ради проучавања Номоканонских кодекса” (Г 1984: 158).

И у наредној години Одбор је финансирао боравак сарадника Историјског института М. Петровића који је 30 дана боравио у манастиру Св. Екатарине на Синају, „где је радио у манастирској библиотеци на проучавању канонских и номоканонских грчких рукописних кодекса” (Г 1985: 171).

У извјештају за 1985. годину стоји: „На пројекту Критичко издање Светосавске Крмчије (руководилац Д. Богдановић) наставили су рад сарадници Византолошког и Историјског института (Г 1986: 209).

Под тачком 5. извјештаја за 1986. годину стоји: „Критичко издање Светосавске Крмчије успорен је рад због смрти њеног руководиоца академика Д. Богдановића” (Г 1987: 211).

Па иако се ови блиц извјештаји о реализацији пројекта тј. кратке информације о утрошку средстава редовно штампају у Годишњаку, свега неколико година по ангажовању М. Петровића, и у сарадничком звању на пројекту Историјског института, Д. Богдановић у допису од 16.1.1984. извјештава: „Поводом руковођења и координације читавог посла на припреми критичког издања Крмчије, ја, међутим, нисам у стању да поднесем позитиван извештај. Са др Миодрагом Петровићем већ дуго времена немам никаквог сарадничког контакта, никакви се извештаји мени не подносе” (ДБ 1984).

6. Након смрти Д. Богдановића 1986. године руковођење пројектом преузима М. Петровић, истовремено и једини званични сарадник на пројекту критичког издања светосавског Номоканона. Незванични са-

радник постаје филолог и угледни археограф Љ. Штављанин-Ђорђевић, у Археографско одељење²⁴ примљена истих година када и Д. Богдановић. Снимке Иловичког преписа на чијем рашчитавању и преводу је, уз свој редовни посао у Археографском одељењу у Народној библиотеци Србије, посвећенички и прилежно годинама радила, она је 1983. године преузела лично од Димитрија Богдановића. Према Инвентарном списку који је педантно водио, 25. 5. 1983. године Љубицу Штављанин-Ђорђевић он је задужио за странице 1–210' Иловичког преписа (Ил ОЗ).

У овом периоду рад у Историјском институту организован је по пројектима, а један од пројектних задатака био је и наставак рада на припреми критичког издања Крмчије или светосавског Номоканона. Из публикације *Историјски институт 1947–2017*. сазнајемо да је Републичка заједница за науку од средине осамдесетих година финансирала макропројекат *Историја Србије и српског народа* у који је, поред других институција (в. Ии 31) био укључен и Историјски институт. У том петогодишњем циклусу (1987–1991) у Институту је поред других потпројеката реализован и потпројекат *Српске земље и народ у средњем веку*. И у наредном петогодишњем циклусу, 1991–1995. године, у пројекту *Историја Србије и српског народа*, у Институту је поред још три потпројекта²⁵ реализован и потпројекат: *Српске земље и народ у средњем веку*²⁶ чији је руководилац био Сима Ђирковић, а у склопу којег је обрађивана тема *Критичко*

²⁴ Археографско одељење Народне библиотеке Србије, које је седамдесетих година XX столећа свој рад утемељило на практичном раду с оригиналима рукописа, окупило је већи број докторанада или већ признатих истраживача, потоњих носилаца филолошке или кодиколошке медијевистике: Димитрије Богдановић, Љубица Штављанин-Ђорђевић, Ђорђе Трифуновић, Олга Недељковић, Малик Мулић, Радмила Маринковић, Прибислав Симић, Мара Харисијадис и други (ПСРК 2016: 19). На изградњу методологије на којој се заснива рад Одељења пресудно су утицала штампана руска археографска упутства, као и искуства бугарских археографа. Сва та знања је личном праксом обогатио и теоријски уобличио В. Мошин, разрадио Д. Богдановић, а узорно примењивала Љ. Штављанин-Ђорђевић. Предговори описа чији су они аутори, у којима образлажу свој научни поступак, сарадницима Одељења и данас служе као основна литература (ПСРК 2016: 22–23).

²⁵ *Србија и српски народ под туђинском влашћу од средине 15. до краја 18. века* (Тома Поповић), *Борба за националну државу и модерно друштво* (Славко Гавриловић) и *Србија и националноослободилачки покрети Срба и њихове везе са јужнословенским и европским народима и покретима* (Славко Гавриловић) (Ии 32).

²⁶ У оквиру потпројекта *Српске земље и народ у средњем веку* обрађиване су и следеће теме: *Картографски приказ средњовековне Србије* (Гордана Томовић), *Српски дипломатар* (Душан Синдик), *Српски средњовековни печати* (Душан Син-

издање Крмчије Светога Саве за коју је био задужен Миодраг Петровић. Рад на теми Крмчије или Законоправила настављен је и у пројектном циклусу 2002–2005. године у оквиру пројекта *Историја српског средњовековног права* (руководилац Миодраг Петровић) (Ии 2017: 33).

6.1. Историја феномена се понавља. Нарочито када су у питању православни Срби. Како се критичко издање по концепцији С. Троицког није реализовало у вријеме Д. Богдановића, тако се ни концепција Д. Богдановића неће реализовати у следећој фази припреме издања. Заправо М. Петровић ће 1991. године реализовати само трећу тачку Богдановићевог идејног плана из 1976, тј. Ђоровићевог из 1938, односно Ф. Рачког из 1888, или још раније, Павлова из 1869. године. Рукопис који ће имати срећу да са вијек и по закашњења са полица Архива ЈАЗУ коначно стигне под штампарске пресе биће Иловички препис²⁷. Издање је приредио и прилоге написао М. М. Петровић 1991. године. Међутим, руководилац пројекта *Поговор* није писао са циљем да се покаже континуитет рада кроз неколико деценија, да се резимирају резултати дотадашњег тимског рада и на њиховим темељима настави даљи рад, већ да се оправда објављивање у ненаучној установи, у другој издавачкој кући, а издање прикаже као аутономно дјело његовог приређивача. „Последњих година наш основни задатак је да проучимо и припремимо критички текст Законоправила светог Саве, независно од питања ко ће у Србији бити издавач, јер подједнако право на понос што имамо такав правни средњовековни споменик припада сваком Србину, свакој издавачкој кући” (1991: XXX). Из овог *Поговора* неупућени читалац ће стећи утисак да се до 1991. године и до појаве ове фототипије нико није озбиљно ни позабавио питањем Крмчије и њеног издања. Поред приказа извода из записника Одбора за издавање Крмчије из 50-тих година, чији напор нажалост није резултовао издавачким резултатом, цитиран је и записник од 19. новембра 1962. са сједнице Одбора у Историјском институту и ријечи Н. Радојчића да се „према Одбору до сада поступало маћехински”, иако је према његовим ријечима „питање издавања Крмчије општесловенско, а посебно значајно за српску науку не смемо дозволити да други пре нас издају овај значајан историјски споменик”. Ове на-

дик), *Которски понтификал* (Душан Синдик), *Српска црква од пада деспотовине до краја 16. века* (Марија Јанковић), итд. (в. Ии 32).

²⁷ *Законоправило или номоканон Светог Саве. Иловички препис 1262. година, фототипија*. Приредио и прилоге написао Миодраг М. Петровић, Горњи Милановац: Дечје новине, 1991. године.

воде приређивач ће употријебити да, цитирајући Шчапова и Рајнхарта, подсјети да „у свету влада мишљење да САНУ издаје овај правни споменик” (1991: XXX).

6.2. За разлику од скупоцјеног фототипског издања „таквог квалитета да у потпуности замјењује оригинал” (Штављанин-Ђорђевић 2005: XXIV) научним и ширим круговима приступачна ће постати спомен-свеска Иловичког преписа.²⁸ Изводе из Иловичког преписа, обиљежавајући јубилеј 750 година овог преписа, приредио је Ђорђе Трифуновић а објавила Матица Српска – Друштво чланова у Црној Гори. Ова књига ће стићи и у универзитетске библиотеке.

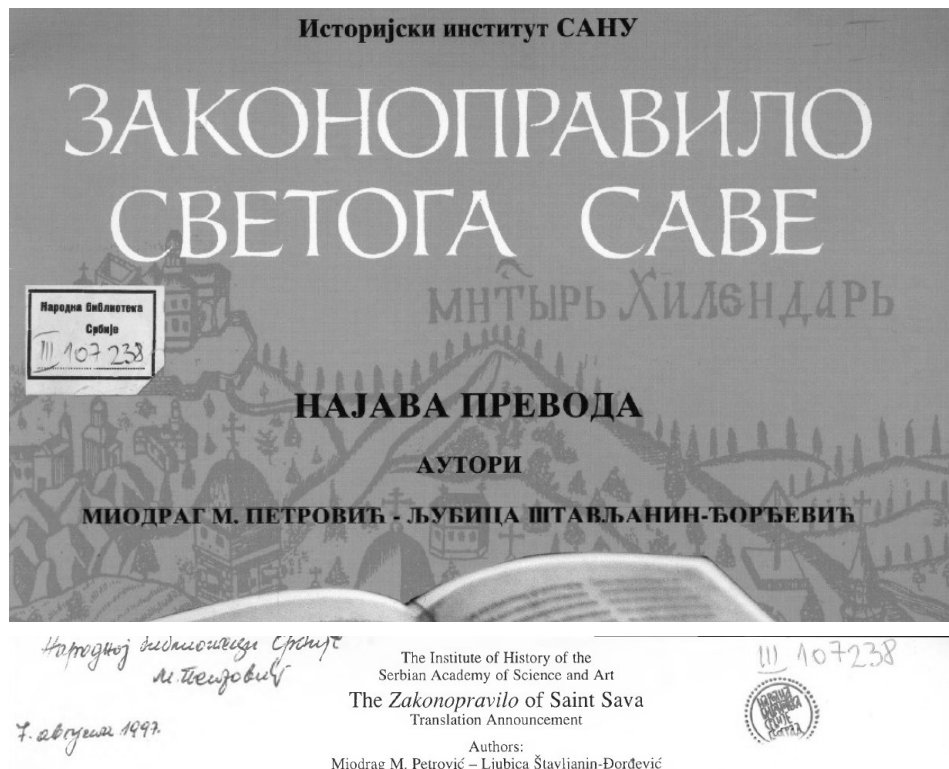
6.3. НАЈАВА ПРЕВОДА ИЗ 1997. ГОДИНЕ. Године 1997. одштампана је публикација под називом *Најава превода*. Из Каталошког записа²⁹ видимо да су као приређивачи и преводиоци на издању које је у припреми потписани М. М. Петровић и Љ. Штављанин-Ђорђевић што се експлицитно каже и у тексту најаве. „Аутори овом публикацијом обавјештавају³⁰ о свом раду на преводу и коначном његовом изгледу. Такође најављују да ће цео рукопис припремити за штампу до краја 1998. везујући то за прославу осам векова манастира Хиландара, где је Свети Сава као монах и ктитор, заједно са својим оцем обитавао и стварао [...] Носилац пројекта *Критичко издање Законоправила светог Саве* је Историјски институт САНУ, за чију реализацију је задужен Миодраг М. Петровић” (Петровић, Штављанин-Ђорђевић 1997: 1).

Ипак, 1998. година је прошла а Срби нису добили обећано издање. Као и Богдановићева 1978, као и Јагићева 1888.

²⁸ *Иловички препис Номоканона или Законоправила светог Саве 1262–2012*. Спомен свеска. Приредио Ђорђе Трифуновић, Никшић: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори Одјељење за српски језик и књижевност. Књига 3, 2013.

²⁹ <https://plus.cobiss.net/cobiss/sr/sr/bib/56925196>

³⁰ Најава превода такође садржи и информације финансијске природе. За разлику од истраживача у претходним епохама руководилац пројекта већ у најави почиње истицати још један, нови моменат – финансијски. „Превод Законоправила се ради уз новчану помоћ г. Јована Обрадовића и његове деце Александра, Драгана и Катарине из Београда који ће учествовати и у финансирању најављеног издања. Несебичну подршку у остварењу овога посла даје г. Ђоко Стојичић, ранији директор Републичког завода за међународну научну, просветну, културну и техничку сарадњу Србије. Имајући у виду да ће за издање Законоправила бити потребна замашна новчана средства, оправдано се очекује да у томе учествују и други [...] (Петровић, Штављанин-Ђорђевић 1997: 1).

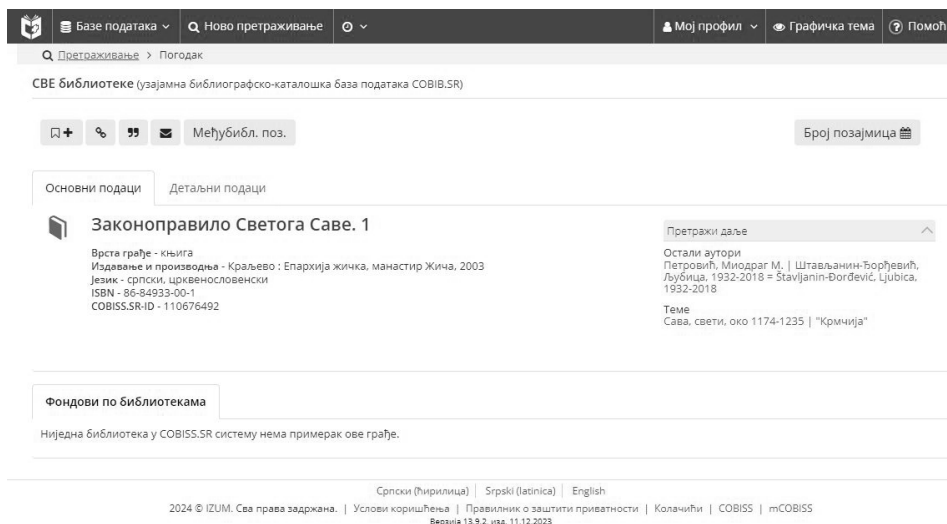
Слика 2. Најава превода (1997), детаљи уводних страна.

6.4. Каталогски запис из 2003. године. Шест година од најаве превода тимски рад канонисте М. Петровића и филолога Љ. Штавлјанин-Ђорђевић још једном је каталогизован у Народној библиотеци Србије, као издање из 2003,³¹ посљедње године Петровићевог рада у својој матичној кући, Институту. Након престанка радног односа 27.12.2001. због остваривања права на пензију, Историјски институт³² и М. Петровић потписали су 1.3.2002. Уговор о привременом обављању послова на период од 180 дана „због неопходности и потребе за успешним довршавањем пројекта бр. 1418 *Историја српског средњовековног права* у оквиру којег је био и рад на *Законоправилу*”. М. Петровић 2003. године у гласи-

³¹ <https://plus.cobiss.net/cobiss/sr/sr/bib/110676492>

³² Руководилац пројекта Институту је поднио 12.11.2003. године Извештај о раду на пројекту бр. 1418 за период јул-септембар 2003. и план рада за период новембар-децембар 2003.

лу Историјског института у ауторском чланку реферише о актерима припреме овог издања. „Сав посао је у последње време поверен аутору овог чланка и Љубици Штављанин-Ђорђевић који настоје да наука не чека још дуго на објављивање тога дела” (2003: 29).

Слика 3. Каталогски запис из 2003.

Циљ овог каталoшког записа заправо био је да оправда уговор о привременом обављању послова, најави измијештање издања и промјену издавачког курса. Јер као издавач сада је умјесто Института наведена Епархија Жичка и манастир Жича. Из каталoшког записа види се да ово издање никада није објављено, али су и даље као аутори наведени и М. М. Петровић и Љ. Штављанин-Ђорђевић. Тако је М. М. Петровић, који је радни однос засновао на рачун Крмчије и читав свој радни вијек у Институту провео у раду на њеном критичком издању (1979–2003) одласком у пензију свој рад на наведеном пројекту „оправдао” *Најавом превода* из 1997. године, док је ангажман привременог обављања послова ради довршења пројекта у 2002–2003. јавно верификовао Каталогским записом из 2003. године из којег је избацио Историјски институт као издавача.

6.5. ДЈЕЛИМИЧНИ ПРЕВОД. 47 ГЛАВА И ШЕСТ УВОДНИХ, УЗ КРИТИЧКИ АПАРАТ ОД ТРИ ПРЕПИСА.

6.5.1. Година 2003. заправо је кључна за нови издавачки курс којим је преусмјерена ова нова фаза настала након посљедњег периода двоиподе-

ценијског институционалног рада на Крмчији/Законоправили. Јер одмах по престанку радног ангажмана у Институту издање најављено 1997, а циповано 2003, М. Петровић објављује следеће, 2004. године, али овај пут не само без научне институције, Историјског института као издавача, већ и без Љ. Штављанин-Ђорђевић као преводиоца и коприређивача. Сада са својим ауторским потписом и Жичком епархијом и собом као издавачима.³³ „Штампање ове књиге омогућио је Миодраг М. Петровић на корист Србима и науци” (2004: III). Покраденим преводом у приватном издању из 2004. године М. Петровић је своје потписе коприређивача, копреводиоца, лектора-коректора обогатио још једним – суиздавачким, постајући тако суиздавач публикације која је штампана у 1100 примјерака³⁴. Тако смо дошли до тачке да је издање на коме је рад у периоду од више од пола стољећа финансиран буџетом Србије постало приватно власништво које је издавачу-непреводиоцу донијело обилан профит, до тада у потпуности некарактеристичан за сферу научних издања. Тако смо од Крмчије бугарског (Јагић), руског (Соловјов, Белић, Мошин), македонског (Мошин), комбинованог (Богдановић) и српског (Троицки) поријекла стигли до Законоправила као личне својине Миодрага М. Петровића.

6.5.2. Наредне 2005. године Историјски институт објављује дјелимични превод и издање Савине Крмчије, раније предато за штампу. Издање под називом *Законоправило Светога Саве I* објављено је као коауторско дјело, онако како је настајало, са предговорима и једног и другог аутора, и онако како је најављено и урађено до 2003. године³⁵. Како читамо из импресума, књига је објављена под покровитељством државних институција Министарства културе и медија и Министарства науке и животне средине Републике Србије у издаваштву Историјског института у Београду. Као приређивачи и преводиоци наведени су Миодраг М. Петровић и Љубица Штављанин-Ђорђевић³⁶.

³³ *Законоправило Светога Саве на српскословенском и српском језику I*, Издавачи: Епархија Жичка тј. Манастир Жича и Миодраг М. Петровић. <https://plus.cobiss.net/cobiss/sr/sr/bib/119369228>

³⁴ Тих година ову је књигу било могуће купити по цијени од 200 евра.

³⁵ *Законоправило Светога Саве 1*. <https://plus.cobiss.net/cobiss/sr/sr/bib/126869260>

³⁶ Предговор је појединачно написан, М. Петровић потписује странице XI–XX, а Љ. Штављанин-Ђорђевић XXI–XXX. Лектори-коректори су били Љ. Штављанин-Ђорђевић, Петровић Миодраг М. и Миодрага Никола. На покорици стоји и захвала суфинансијерима: „Ова књига урађена је благодарећи племенитости (+) Јована Обрадовића и његове деце Александра, Драгана и Катарине на корист српству и науци”. А на следећој страници информација: „Са благословом његовог преосвеш-

База података Ново претраживање Мој профил Графичка тема Помоћ

Претраживање > Погодак

СВЕ библиотеке (узајамна библиографско-каталожка база података COBISS.SR)

Међубибл. поз. Број позајмица

Основни подаци Детаљни подаци

Законоправило Светог Саве на српскословенском и српском језику. 1
Sava, свети, 1174-1235 = Sava, свети, 1174-1235

Врста грађе - књига
 Издавање и производња - [Краљево] : Епархија жичка, Манастир Жича : [Београд] : М. М. Петровић, 2004
 Језик - српски, црквенословенски
 ISBN - 86-84933-05-2
 COBISS.SR-ID - 119369228

Претражи даље

Аутор
 Сава, свети, 1174-1235 = Sava, свети, 1174-1235

Остали аутори
 Петровић, Милодраг М., 1936- = Petrović, Miodrag M., 1936- | Бурањ, Шандор, графички дизајнер, 1932-2004 = Burany, Sándor, grafčki dizajner, 1932-2004 | Милијић, Душан, 1938- = Milijić, Dušan, 1938- | Милијић, Ивана = Milijić, Ivana

Теме
 Sava, свети, 1174-1235 | "Крмчија"

Сва издања и преводи
 Сва издања на том језику

Фондови по библиотекама

Библиотека/институција	Место	Акроним	За позајмицу	Други фондови
Библиотека Матице српске, Нови Сад	Нови Сад 1	БМСНС	☐ у читавници 1 прим.	
Библиотека Српске Патријаршије, Београд	Београд 6 - Савски венац	БСП	☐ у читавници 1 прим.	☐ није за позајмицу 1 прим.
Народна библиотека Србије, Београд	Београд 32 - Врачар	НБС	☐ у читавници 1 прим.	☐ није за позајмицу 1 прим.
Српска академија наука и уметности, Београд	Београд 6 - Савски венац	САНУ	☐ у читавници 1 прим.	
Универзитетска библиотека "С. Марковић", Београд	Београд 35 - Палилула	УБСМ	☐ у читавници 1 прим.	
Градска библиотека "Атанасије Стојковић", Рума	Рума	БРРУ		☐ у припреми 1 прим.

Слика 4. Каталогски запис из 2004.

Истине ради ваља подсетити да је за разлику од шире јавности научна јавност упозната са чињеницом да је превод са српскословенског на савремени српски књижевни језик резултат дугогодишњег преводилачког напора Љ. Штављанин-Ђорђевић³⁷ која је наново рашчитала шест уводних и 47 основних глава, исписала варијанте из још три преписа и

тенства Јована митрополита загребачко-љубљанског и целе Италије папир за ову књигу поклонила је Српска православна општина у Трсту". <https://plus.cobiss.net/cobiss/sr/sr/bib/126869260>

³⁷ Није само тешко већ и немогуће повјеровати да би угледни археограф Љ. Штављанин-Ђорђевић пристала да се као лектор-коректор из издања 2004. године одједном потпише као приређивач и преводилац и још напише предговор, а Историјски институт као државна институција високог научног реномеа постане покровитељ „исплагираног издању“ из 2005. Јер М. Петровић информисе јавност: „О небризи и неозбиљности према Законоправилу говори и то што се убрзо по објављивању исправног првог дела превода 2004. године, где је суиздавач манастир Жича, појавило и пиратско издање Историјског института 2005. године, које је мањкаво, са много материјалних грешака, и, као такво, за науку неупотребљиво [...] Не бих тако

урадила³⁸ превод. Овај приређивачки и преводилачки напор тих година академик А. Младеновић је пропратио приказом.

„Са тога језика, српскословенског, ову књигу је на савремени српски књижевни језик превела археограф саветник Љубица Штавланин-Ђорђевић, дугогодишњи саветник Археографског одељења народне библиотеке Србије у Београду и добар зналац језика о којем говоримо. Самом поступку преводјења Законоправила претходили су послови, као што је на пример „ишчитавање” и разрешавање текста двојице писара овог Иловичког преписа који припадају двома неједнаким писарским школама: рашкој (Богдан) и руској, северноновгородској (аноним). Поред овога, требало је упоређивати текст Иловичког преписа Законоправила са другим трима преписима ове књиге из каснијих времена: са Рашким преписом из 1305, са Сарајевским преписом из средине 14. века, и са Морачким преписом из 1605. г. Ово међусобно поређење требало је да покаже какве су текстуалне разлике међу овим преписима, тако да су празнине у Иловичком препису на основу тога попуњаване, пре свега из Рашког преписа, што је у издању које је пред нама означено у угластим заградама. Све ове послове обавила је наравно Љубица Штавланин-Ђорђевић [...]” (Младеновић 2006: 334).

Тако је први издавачки резултат вишедеценијског подухвата издавања Крмчије – завршио у подруму – пуне двије деценије ова књига стоји заробљена судским процесом³⁹ који је против научне институције у којој је зарадио пензију, а по одласку у пензију, покренуо руководиоца пројекта.

и толико бринуо када би постојао стручњак кадар да настави тај толико сложен, а за науку од непроцењиве важности, посао” (Димитријевић 2014: 15,16).

³⁸ Свеске с рашчитаним изворником, исписаним варијантама из још три преписа и преводом на савремени српски језик Љ.Штавланин-Ђорђевић предавала је на прекуцавање руководиоцу пројекта.

³⁹ „Због свега тога, принуђен сам био да 2006. године поднесем тужбу Окружном суду у Београду против несудског издавача – Историјског института САНУ, несудског донатора – АДОС-а, односно породице покојног Јована Обрадовића и Љубице Штавланин-Ђорђевић. Парница је још у току. Циљ тужбених је да судски спор одуговлаче што је могуће више и да ме ометају у раду на другом делу књиге која по обиму неће бити мања од објављеног првог дела. Радовао бих се, заиста, да има неког ко би могао да уради други део књиге по узору на већ урађени део у издању манастира Жиче” <https://standard.rs/dr-miodrag-m.-petrovic-enciklopedija-o-svetom-savi.html>. Приступљено 15. 12. 2015.

База података ▾ Ново претраживање ▾ ▾ ▾ ▾ Мој профил ▾ Графичка тема ▾ Помоћ ▾

Претраживање > Погодак

СВЕ библиотеке (узајамна библиографско-каталожка база података COBISS.SR)

Meђубибл. поз. Број позајмица

Основни подаци Детални подаци

Законоправило Светог Саве. 1
Sava, svetii, 1174-1235 = Sava, svetii, 1174-1235

Врста грађе - књига
 Издавање и производња - Београд : Историјски институт, 2005
 Језик - српски, црквенословенски, енглески
 ISBN - 96-7743-054-7
 COBISS.SR-ID - 126869260

Претражи даље

Аутор
 Сава, свети, 1174-1235 = Sava, свети, 1174-1235

Остали аутори
 Петровић, Милодр М., 1936- = Petrović, Miodrag M., 1936- | Штаваљанин-Ђорђевић, Љубица, 1932-2018 = Stavljanin-Đorđević, Ljubiša, 1932-2018 | Костић, Веселин, 1931-2016 = Kostić, Veselin, 1931-2016

Теме
 Сава, свети, око 1174-1235 | "Крмчија"

Сва издања и преводи
 Сва издања на том језику

Фондови по библиотекама

Библиотека/институција	Место	Акроним	За позајмицу	Други фондови
Правни факултет, Београд	Београд 1 - Палилула	ПФБГ	☐ ван библиотеке 1 прим.	
Народна библиотека Србије, Београд	Београд 32 - Врачар	НБС	☐ у читавници 2 прим.	☐ није за позајмицу 1 прим.
Библиотека Матице српске, Нови Сад	Нови Сад 1	БМСНС	☐ у читавници 1 прим.	
Универзитетска библиотека "С. Марковић", Београд	Београд 35 - Палилула	УБСМ	☐ у читавници 1 прим.	
Филозофски факултет, Београд	Београд 6 - Савски венац	ФФБГ	☐ у читавници 1 прим.	

Слика 5. Каталогски запис из 2005.

7. ЦЕЛОВИТ ПРЕВОД САВИНОГ НОМОКАНОНА (2019). Док се М. М. Петровић „деценијама припремао за преводжење светосавског Номоканона“, дотле је црквена и научна јавност ненајављено 2015. године⁴⁰ добила превод Крмчије из пера калуђера. Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека – превод. У овом издању остале су непреведене само гране царских закона: *Нове заповиједи благочестивог цара Алексија Комнина о обручењу (46); Из разних наслова тј. грана нових заповиједи цара Јустинијана (47); Закон градски (Прохирон) у четрдесет грана (55); О незаконитим браковима (56)*, као и главе које су се налазиле на истргнутим листовима.

⁴⁰ Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека, превод. Слободан Продић, Братство манастира Добрунска Ријека и Станка Стјепановић. „ДАБАР“ Издавачка кућа Митрополије дабробосанске, 2015. У каталожком запису овог издања Братство манастира је омашком испуштено.

Овом преводу претходило је фототипско издање Сарајевског преписа 2013. године⁴¹. Заслуге за ово издање иду на адресу професора Правног факултета Универзитета у Источном Сарајеву др Станке Стјепановић и јеромонаха Серафима (Глигића), иницијатора фототипског издања и превода. Сарајевску фототипију приказале су Н. Драгин у *Зборнику Матице Српске за књижевност и језик* (в. 2015: 852–860) и З. Никитовић у *Прилозима настави српског језика и књижевности* (в. Никитовић 2016а: 197–207). Посљедњим приказом наставној јавности поред фототипије представљен је и превод из 2015. године (Никитовић 2016а: 208–212), док је црквена јавност информисана приказом у часопису *Православље* (Никитовић 2016: 40).

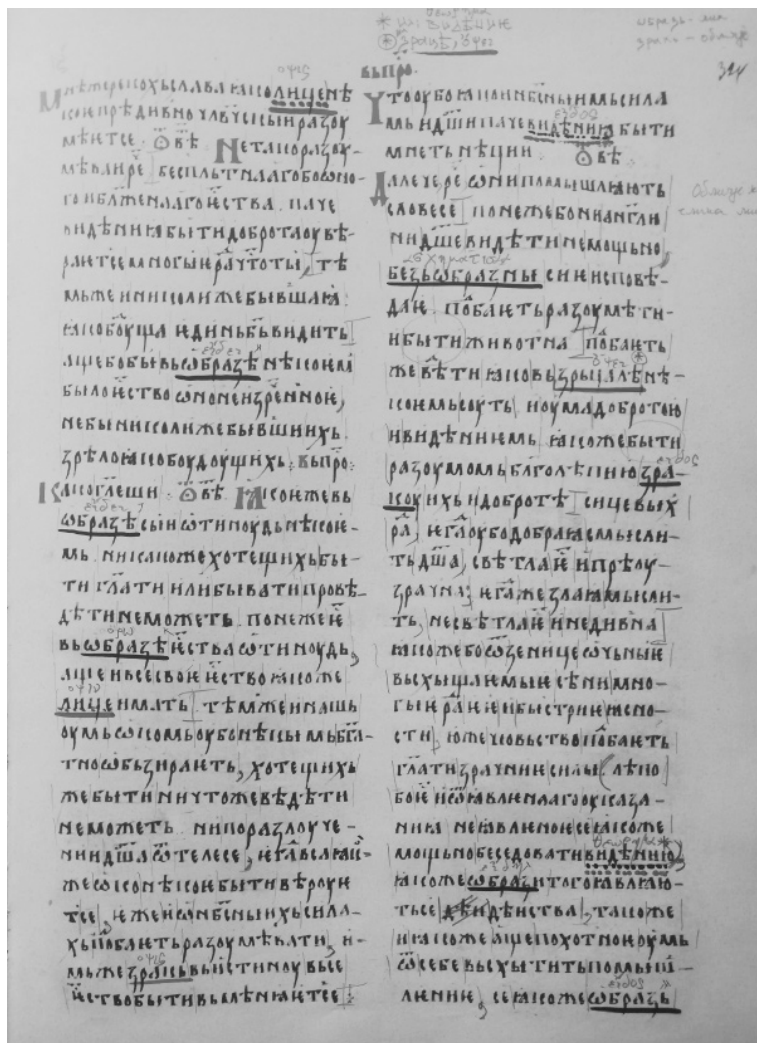
Цјеловит превод у издању ИК „Дабар” Митрополије дабробосанске објављен је у години великог јубилеја, осам стољећа од успостављања Жичке архиепископије и самосталности Српске православне цркве. Најзначајнија црквено-канонска књига и најобимнији рукопис српске писане традиције представља „плод заједничког рада стручњака филологије, теологије и права и тек сусретом различитих виђења дошло је до одређених научних и преводилачких⁴² рјешења” (Бартула 2020: 68–70; Живолиновић 2020: 576–578). Преводилачким подвигом Братства манастира Добрунска ријека, уз учешће ширег редакторског тима (академик Бранко Летић, проф. др Зорица Никитовић, проф. др Станка Стјепановић)⁴³ „оживљен је древни српски језик, а преведеним текстом продужен живот овог изворника, самим тим и аутентично светосавско предање и православно учење” (Бартула 2020: 68–70).

Трошкове штампе овог превода покрили су Републички секретаријат за вјере Владе Републике Српске и Управа за сарадњу са црквама и верским заједницама Владе Републике Србије.

⁴¹ *Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека, фототипија*. (Прир: проф. др Станка Стјепановић и јеромонах Серафим (Глигић)). „ДАБАР” Издавачка кућа Митрополије дабробосанске, 2013.

⁴² Зависно од тематике поглавља (да ли је ријеч о текстовима историјско-богословског садржаја, градском законнику или поетски интонираним посланицама), преводици су покушали очувати патину старог српског језика редом ријечи, структуром и дужином реченице, лексичким одабиром и другим граматичким средствима (Бартула 2020: 69).

⁴³ *Законоправило Светога Саве. Превод Сарајевског преписа*. Братство манастира Добрунска Ријека, С. Стјепановић, С. Продић. „ДАБАР”, Издавачка кућа Митрополије дабробосанске, 2019.

Слика 6. Фототипско издање Сарајевског преписа Крмчије са забијешкама преводилаца (деталј)

7.1. Простор нам не дозвољава да се овом приликом бавимо компаративном анализом уводних и првих 47 глава које је превела Љ. Штављанин-Ђорђевић (ЗСС I: 2004; 2005) и истих глава у преводу Братства манастира Добрунска Ријека (2015; 2019), тим прије што је ријеч о два различита приступа превођењу. Ипак, читалаца ради дужни смо истаћи следеће. Превод Љ. Штављанин-Ђорђевић лингвистички је коректан,

граматички прецизан и смислено углавном тачан.⁴⁴ Као филолог и археограф са значајним преводилачким искуством она је заиста граматички⁴⁵ коректно превела назначене главе. Принципе којих се држала об-разложила је у Предговору овога издања. „Трудили смо се, а то је наме-тала и сама природа материје, да останемо што вернији оригиналу. Ако је то понекад ишло на уштрб лепоте превода, онда смо ту свесно, оно што је можда могло бити лепше казано подредили ономе што је тачније и дословније” (граматички, примј. ЗН) (Штављанин-Ђорђевић 2005: XXX).

С друге стране, монаси Братства манастира Добрунска Ријека, анало-гно својим хиландарским узорима који су читали, појали и преводили из „неразрешених” текстова, дали су превод који је уз граматичку коректност успио да вјерно пренесе дух и слово изворника. Њихов приступ пре-вођењу⁴⁶ представља стваралачки подвиг у потпуности сагласан средњовје-ковном начелу да се текст не може преводити⁴⁷ „реч за реч”. Превођење

⁴⁴ „Превод Иловичког преписа на савремени српски језик у одређеној мјери је из-невјерио светоотачки смисао изворника” (Никитовић 2016: 40; в. Јевтић 2006: 12–13).

⁴⁵ Подразумијева се да кад је у питању превод са старих језика, у овом случају српскословенског, о граматичкој коректности се може говорити само условно, имајући у виду чињеницу да савремени српски књижевни језик нема лексичко-семантичка средства еквивалентна на примјер бројним функцијама партиципа, те да му, као језику стандардизованом на народном идиому, недостају и друга лексичка и морфолош-ко-синтаксичка средства која је црквенословески као књижевни језик имао.

⁴⁶ На овом трагу су редактори цјеловитог превода у издању Митрополије дабро-босанске, према достигнућима савремених теорија превођења, као и богатих резул-тата библијских превода, који сматрају да су у циљни језик успјешно транспонова-ни само они текстови чији је смисао преводиоцу био у потпуности јасан. Егзегезу текста, тј. смисао Светог писма и светоотачке литературе, уткане у темеље хришћан-ских закона, и сада као и у времену архиепископа Саве, како је овај превод показао, најбоље познају и разумију монашке заједнице (Летић, Никитовић 2019: XI).

⁴⁷ Већ у најстаријем добу словенске књижевности налазимо два теоријска об-разложења преводилачке умјетности или вјештине. Како објашњава Ђ. Трифуно-вић, прво од њих је сачувано на ћириличном Гиљфердинговом листу. „На оштеће-ном пергамену може се прочитати начело: Свештени грчки јеванђелски текст не може се преводити реч по реч (реч за реч) пошто је важно сачувати смисао ориги-нала а не робовати речима” (Трифуновић 2009: 162).

„‘Ропско превођење’ имало је своју традицију и јављало се спорадично. Најпо-знатији примјер овог приступа је Аквилин превод *Старог завјета*, који је просто механичко транспоновање хебрејских ријечи у грчке семантичке еквиваленте (Ми-лин 1991: 92). Одлучујуће становиште на ову тему дао је још Дионисиј Ареопагит и његов савјет су слиједили средњовјековни српски преводиоци. У дјелу *О божанским именима* (IV, 11) стоји: „И да неко не помисли да ми насупрот Писму поштујемо име

као чин приближавања Истини „не представља интелектуални акт вриједан хвале, већ мисионарски чин, испомоћ на путу спасења, те самим тим задобија битност у контексту есхатологије” (Долчиновић 2016: 106).

7.2. Године 2021. појављује се и друга књига коју потписује М. Петровић под насловом *Законоправило Светога Саве II*. Други том приватног и породичног издања у коме је иста особа „приређивач, сакупљач, аутор додатног текста, преводилац, издавач” (подаци из Цип-а), а које се појављује шест година након првог издања (2015) и три године након издања цјеловитог превода у издању Митрополије дабробосанске из 2019. године скоро да и нема потребе коментарисати. Јер, подсјетимо, први дио превода који потписује М. М. Петровић (2004) објављен је након што је Љ. Штављанин-Ђорђевић превела 47 глава, док се овај други дио превода (2021) не појављује у периоду од петнаест година (2004–2019), колико је времена и више него било довољно „искусном преводиоцу”, који већ има искуство превођења са српскословенског на српски, да преведе и други дио. Чињеница да се други дио приватног превода и издања појављује након превода у издању ИК „Дабар” додатно потврђује чињеницу да се овај издавач са другим дијелом „свога” превода ауторски сусрео преко издања Митрополије Дабробосанске. Другачије речено, М. М. Петровић⁴⁸ се у оба наврата, у обје своје ауторско-издавачке књиге потписао на туђи превод – уз шест уводних глава, првих 47 глава превела је Љ. Штављанин-Ђорђевић (издање Историјског института 2005), док је приватним и породичним издањем из 2021. године (главе 48–62) фингиран превод Братства манастира Добрунска Ријека (2015, 2019).

Љубави. У ствари ми се на делу чини неразумним да обраћам пажњу на реч, а не на смисао речи. То није својствено људима, који желе да разумеју божанско, већ је присутно само код оних, који констатују неке звуке, а њихов смисао у својим ушима због примања споља не допуштају и не желе да знају шта такав израз означава и како га је могуће објаснити помоћу других истозначних и боље изразивих израза” (Ареопagit 2010: 59, цит. пр. Долчиновић 2013: 106).

⁴⁸ Период ангажмана М. М. Петровића на припреми критичког издања Савиног Номоканона одликује вишедеценијски рад на дезавуисању научне, црквене и културне јавности и дефамацију као стратешко средство до тада непознато академском дискурсу медијевистике. „Од 1979. године засновао сам радни однос у Историјском институту САНУ. После неколико година сам у тој установи основао пројекат ‘Историја српског средњовековног права’. Као руководиоца тог пројекта наставио сам рад на истраживању средњовековне номоканонске рукописне грађе, започет давне 1964. године у Атини”.

<http://www.standard.rs/dr-miodrag-m.-petrovic-enciklopedija-o-svetom-savi>. Приступљено 15. 12. 2015.

8. Ка закључку. У раду смо методом синхроних пресека, у основним контурама, дали приказ хронологије рада на не/издавању⁴⁹ Савине Крмчије. Комбинујући два критеријума – хронолошки и институционални – показано је како се од првих корака и организованих тимова стручњака приступало припреми критичког издања Крмчије. Поред појединачних иницијатива за штампање Иловичке фототипије с краја XIX стољећа, могу се констатовати организовани облици рада које смо покушали сагледати кроз више фаза – од 1938. године када је при САН-у основан *Одбор за издавање зборника извора за старо српско право*; потом у крилу исте институције 1951. године *Одбор за издавање Крмчије* који ће свој рад од 1962. године наставити под кровом Историјског института. У том периоду истраживања се врше преко одређених тијела. Од 1978. истраживачки рад се умјесто под окриљем дотадашњих одбора врши кроз форму пројеката и потпројеката (в. Ии 2017).

Теми је могуће приступити и другачије. У корелацији институционалних критеријума са аспектом људских ресурса тј. истраживача који су били ангажовани на припреми критичког издања у периоду од 1951. до 2003. године закључак је да су највећи резултати, кад је у питању припрема, постигнути у првом периоду, у периоду у коме је Одбор за издавање Крмчије био у саставу САН и док је С. Троицки био активни члан Одбора. У времену када су се дописи потписивали крилатицом „смрт фашизму, слобода народу“, док су недостајали основни услови и средства за рад, урађено је највише – првих шест уводних глава са критичким апаратом свих десет српских преписа, као и уводна студија, били су спремни за штампу. Судећи према заоставштини С. Троицког и Д. Богдановића, овај период илуструје врло прилежан и интензиван системски рад на припреми критичког издања. Овај рад је нарочито био плодотворан 50-их и 60-их година. Остаје трајно жаљење због необјављене прве свеске критичког издања која је тих година била у потпуности припремљена за објављивање.

Период у коме крму Крмчије српске преузима Д. Богдановић одликује промјена дотадашње концепције издања. Од 1966. до 1986. године Д. Богдановић је више пута мијењао план будућег издања. „Према садашњој концепцији, критичко издање Светосавске крмчије имаће пет томова: I. Уводне студије: археографија, библиографија, скраћенице и други помоћни инструменти осим регистара; II. Текст Крмчије са критичким

⁴⁹ С обзиром на вишегодишњи статус тог репрезентативног споменика словенског и српског средњовјековног права, који је до дана данашњег остао у трајном стању припремног, девербатив *издавање* (< *издавати/издати*) у пуном смислу ријечи треба схватити полисемично.

апаратом и упоредним грчким текстом (овај том у 2 књиге); III. Фототипско издање Иловичке крмчије – основног текста издања; IV. Превод на српски језик са коментаром и са индексима; V. Речник Крмчије по начелу потпуне ексцерпције” (Богдановић 1979: 96, Фус нота 27). Овај период поред тога карактеришу нове проблематизације старих тема.

Полустољетни активни ангажман М. М. Петровића (1978–2023) може се свести на: потирање дотадашњих резултата рада, издавачко измијештање Крмчије из институционалних оквира САНУ и Историјског института, покушај свођења истраживачког корпуса на личну својину као и тенденција његовог потпуног изоловања и издвајања из академских оквира.⁵⁰ Само се ваљда Србима могло десити да капитално правно и књижевно дјело историје српске културе сачувано у једанаест преписа буде објављено само са једним потписаним именом и у приватном издању.⁵¹

Дезавуисање научне јавности и константно враћање рада на почетак, одлика је припреме критичког издања у бројним фазама рада пројектних тимова. Од 1938. године до 1991. континуирано се проблематизује питање основног преписа. Вријеме од пола вијека, сада већ и читавог стољећа, било је више него довољно да се уради издање чији би критички апарат обухватио свих једанаест сачуваних српских преписа. Чуди се В. Мошин који је тих година у Загребу и Скопљу водио и оснивао научне институте да српски Номоканон још није објављен. „Зачудо до сада још не постоји научно издање тога споменика, који је иначе првостепеног правног и културног и уопће значаја” (Мошин 1952: 59). „Несхватљиво је да на ово издање Крмчије наука чека још од времена Милаша, Рачког и Јагића. Није издат чак ни само један препис Крмчије”, чуди се и руководиоца овог пројекта⁵² (Богдановић 1979: 95).

⁵⁰ Језиком Законоправила речено: љѣсказатељ (< љѣжно сказыюще) (337а,1/27–31); љѣжно свѣдѣтелѣствовавшѣ (215,1/15); клѣтѣвникъ рекѣше клѣни се въ љѣжю (176а,2/14–15).

⁵¹ У новије вријеме појавило се и позлаћено издање „новосадског мајстора књиговезачког заната” који се „на овогодишњем Сајму књига појавио са триптихом нове фототипије Иловичког преписа из 1262. године, као основног текста превода, у кожном повезу и позлаћеној 24-каратним златом (издање Народног дела) и већ штампаним Петровићевим критичким издањем првог (Жича 2004) и другог дела Законоправила (Београд 2020)”. <https://stanjestvari.com/2024/01/02/licnosti-2023-miodrag-petrovic-jovan-antovic/>

⁵² Што се код Срба могло урадити на Атосу у времену у коме наука и технологија нису ни постојале, па чак ни папир и оловка, данас у хиперпродукцији научних дисциплина, технолошком развоју и уз неколике генерације пројектних тимова очигледно је да не може.

Службу хипотеке над одређеним научним темама и успоравање истраживања⁵³ у српском књижевном корпусу вршиле су и тзв. најаве будућег рада и издања. Године 1888. Јагић најављује да би могао „за двије године тај посао пристojно обавити, не прије” (в.т. 2.3.). Чак и сто година касније на дјелу видимо исту методологију преузимања обавезе припређивања издања с циљем неизвршавања – овај пут за њено спровођење задужен је М. М. Петровић који 1997. године, позивајући се на ријечи Н. Радојчића, најављује „да ће цео рукопис припремити за штампу до краја 1998. године” (Петровић, ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ 1997: 1).

„Зато је, заиста, штета што Номоканон није у целини издан и што су Срби тако лишени могућности да преко њега дубоко загледају у множину и озбиљност питања која су испуњавала духове Срба кроз читаве векове. Но још већа би штета била када би Номоканон св. Саве био недостојно издан. А њега није лако тако објавити да напори издавача буду достојни величине рада св. Саве и његових сарадника. Њих збиља не треба лакомислено срамотити с једним издањем Номоканона, које би могло изазвати неправичан суд о знаменитости дела што га је учинио св. Сава када је у чврсте основе Српске цркве узигао овај свој највећи књижевни рад. Трудбеници око издања св. Саве морају се задахнути његовом љубављу према цркви и народу и опасати се његовом трудољубивом истрајношћу, ако желе да садашња поколења из њихових издања ишчитају величину и важност напора св. Саве и да осете, колико је васколики духовни живот Срба, с целим својим јединственим развјетком, зависио, све до XIX века, од овог дела” (Радојчић 1949: 1).

Често су цитиране ове ријечи заслужног историчара Н. Радојчића о могућности изобиља спознаја које нуди Законоправило. Али чини нам

⁵³ Хронолошки сумирајући резултате истраживања светосавског номоканона у раду *Рецепција Законоправила Светог Саве* дошли смо до закључка, можда и јединственог у широкој панорами научних достигнућа српске филологије XX стољећа, а која у односу на XIX стољеће доживљава процват у свим научним областима и готово свим предметима истраживања – „а то је да пионирска истраживања *Законоправила* покренута почетком, средином и током XIX стољећа, и даље представљају основна научна полазишта, и чак би се, након детаљног увида у литературу, могло закључити да је већина истраживања у XX в. била корак уназад. Темелјне поставке које је изнио Никодим Милаш и њему претходећи руски канонисти XIX стољећа, поновљене су и незнатно проширене у XX стољећу, док су студиозна системска истраживања изостала” (Никитовић 2018: 291–311). Изузетак представља капитална студија С. Троицког написана као саставни дио припреманог критичког издања.

се да разумијевање тих ријечи у овом времену готово па није могуће. Шта би значило „недостойно издан”? Јасно је да српска научна заједница у претходним деценијама није имала политичке моћи да да критичко издање Крмчије, као ни естетских домета⁵⁴ да испуни ову препоруку. Предуслов за такав рад прије свега другог јесте практиковање културе смирења. Зашто Законоправило „није лако тако објавити да напори издавача буду достојни величине рада Светога Саве и његових сарадника”? Зато што је такво трудбеништво захтијевало посебан приступ, потребан и неопходан, а уједно и једино исправан, да се на пољу спознаје и свијести повежу савремени превод и српскословенски оригинал, оригинал и извори, извори и свето Јеванђеље, свето Јеванђеље и подвигоположник тј. преводитељ. Јер смисао Законоправила јесте да води до Христа.

Цјеловит, тачан и богонадахнут превод првог и најзначајнијег црквено-грађанског законика у Срба српска јавност је добила тек молитвено-преводиоачким подвигом калуђера манастира Добрунска Ријека (Бартула 2021), оном врстом подвига која је прије осам стољећа одликовала и њиховог преводиоца-приређивача и српски монашки ред – архиепископа Саву и Братство манастира Хиландара. Овај превод бјелодано доказује да ни почетком трећег тисућљета од Христа идентитетске научне дисциплине у Срба, и огранак медијевистика, не могу рачунати на тачност својих резултата без духовних и материјалних тековина Српске православне цркве. Увијек треба имати у виду да за разлику од научних радника, дјелатељи⁵⁵ из српских манастира, радећи по благослову, не преводе са неке од „редакција” старог словенског језика, већ са једног живог језика на други живи језик. То је и примарни разлог⁵⁶ због којег сматрам да баш ни један научник није могао овако успјешно превести књиге *снѣ глаголющѣе грѣтъскыиѣ ѣзѣкомъ нѣмѣоканонъ и сказанѣиѣ нашьиѣ ѣзѣкомъ законоуправно* (2013: 1). За научнике црквенословенски језик није жива вербална категорија, док за монаштво чији дневни циклус богослужења траје и по неколико сати јесте.

⁵⁴ У средњовјековној језичкој слици свијета термин *естетски* подразумева интегрисаност појмова и моралног и (духовно) лијепог.

⁵⁵ На срећу српског народа монаси из овог манастира нису једини који врше преводиоачка послушања.

⁵⁶ То је она унутрашња језичка мелодија о којој, кад је у питању савремена књижевност, говоре М. Настасијевић, потом С. Винавер, која није сводива на емпирију, деклинационе схеме, егзактне обрасце. Надахнуће, а још више богонадахнуће, Бог или даје или не даје. Њега на универзитетима умници не могу стећи, како је то запазила И. Грицкат.

Двије фототипије светосавског Номоканона као изворних споменика словенског права на српскословенском језику, потом издање Историјског института из 2005. године те превод Братства манастира Добрунска Ријека из 2019. године јесу четири публикације које представљају почетак издавачког и основ будућег рада на критичком издању Крмчије које, да би понијело назив „критичко“, мора обухватити свих једанаест сачуваних српских преписа. Док све фототипије не буду објављене, док се тимским радом не редигује критички апарат првог тома у издању Историјског института и уради потпуна редактура⁵⁷ превода Митрополије дабробосанске из 2019. године, не можемо сматрати да је рад на светосавској Крмчији или Законоправилу Светога Саве окончан. Он је тек започео. Још увијек смо на почетку посла, али макар на плодотворном почетку, будући да коначно „изађе на свјетлост нашег језика овај Божански спис. Сада отпусти Владико слугу Твојега с миром”⁵⁸.

⁵⁷ У овоме послу ће од изузетне користи бити превод Љ. Штавланин-Ђорђевић који је остао неконсултован у току превођења и редактуре издања цјеловитог превода у издању ИК „Дабар”.

⁵⁸ Завршетак Иловичког преписа (398, 2) у преводу јеромонаха Гаврила (Ђурића) (Зп 2019: XI).

СПИСАК ПРИЛОГА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

АРХИВА ОДБОРА ЗА ИЗВОРЕ СРПСКОГ ПРАВА САНУ. ФАСЦ. ИЗДАВАЊЕ КРМЧИЈЕ.

- Д1 1960: Допис Председништву САН од 4.1.1960. бр. 12/2, од Комисије у саставу: Д. Недељковић, Б. Којић, М. Бартош, М. Беговић.
- Д2 1961: Допис Сергија Троицког Одељењу Друштвених наука Српске академије наука и уметности: О потребама Одбора за издавање Крмчије од 8.6.1961. године.

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

- Ф. 522: Фонд Збирка Љубомира Бошкова – „Списи Сергеја Троицког” (1878-1972). РС 002.
- СИ 2008: *Збирка Љубомира Бошкова – списи Сергеја Троицког (1913-1979)*. Сумарни инвентар. Архив Војводине. Нови Сад, 2008. Сигнатура Ф 522.
- Ф 522. 15: Допис Министарства просвете, 10. јуни 1942. г.
- Ф 522. 33: Опис припремног рада за издавање Крмчије Светог Саве, 1952.
- Ф 522. 38: О старословенским рукописима Крмчије у СССР, 1956.
- Ф 522. 45: Преписка о раду на издавању светосавске Крмчије до 1964. године.
- Ф 522. 84: Текст Иловичке Крмчије с варијантама Морачке Крмчије, Атонског зборника и Рашке Крмчије.
- Ф 522. 85: Шеста уводна глава Светосавске крмчије. Анализа.
- Ф 522.107: Писмо упућено Александру Соловјову у Сарајево кога обавештава о пословима на издавању светосавске Крмчије, 8. јуни 1949. г.
- Ф 522.108: Писмо упућено оцу Теодосију, архимандриту манастира Дечана, кога обавештава о пословима на издавању светосавске Крмчије, 10. март 1951. г.
- Ф 522.149: Варијанте Сарајевске Крмчије. Обрадио Викентије Фрадински, проф. Богословског факултета у Београду (листова 95).

АРХИВ САНУ

- В. Јагић пише Илариону Руварицу о Генедијусу Схоларијусу, о Жичи, о Иловичкој Крмчији, о Милашу. Беч 1/14. 2. 1905, бр. 4979.

- К VII: *Заоставштина Димитрија Богдановића*. Кутија VII (1966–1986). Крмчија 1. Архив САНУ. Историјска збирка, бр. 14607.
- К VIII: *Заоставштина Димитрија Богдановића*. Кутија VIII (1966–1986). Крмчија 2. Архив САНУ. Историјска збирка, бр. 14607.
- Ил О2. Инвентарни листови. *Заоставштина Димитрија Богдановића*. Кутија VIII (1966–1986). Историјска збирка, бр. 14607.
- Хр: Хронологија рада на издавању Светосавске Крмчије. *Заоставштина Димитрија Богдановића*. Кутија VIII (1966–1986). Историјска збирка, бр. 14607.
- СТ: Ф5. Документација Сергија Троицког. *Заоставштина Димитрија Богдановића*. Кутија VIII (1966–1986). Архив САНУ. Историјска збирка, бр. 14607.
- ДБ 1966: Кратка хронологија рада на издавању Светосавске крмчије (1951–1966), 1–3. *Заоставштина Димитрија Богдановића*. Кутија VIII (1966–1986). Историјска збирка, бр. 14607.
- ДБ 1967: „Питање основног текста за издање Светосавског номоканона” 8.11.1967, реферат за проф. Троицког. Правила за издавање Крмчије. *Заоставштина Димитрија Богдановића*. Кутија VIII (1966–1986). Историјска збирка, бр. 14607.
- ДБ 1969: Ненасловљени допис од 21.4.1969. *Заоставштина Димитрија Богдановића*. Кутија VIII (1966–1986). Историјска збирка, бр. 14607.
- ДБа 1969: Извештај Димитрија Богдановића Историјском институту о раду на припреми критичког издања светосавског Номоканона (Крмчије) од 4. XII 1969. године. *Заоставштина Димитрија Богдановића*. Кутија VIII (1966–1986). Историјска збирка, бр. 14607.
- ДБ 1976: Извештај о раду на критичком издању Крмчије, 23.11.1976. *Заоставштина Димитрија Богдановића*. Кутија VIII (1966–1986). Историјска збирка, бр. 14607.
- ДБ 1977: Допис Историјском институту од 12. децембра 1977. *Заоставштина Димитрија Богдановића*. Кутија VIII (1966–1986). Историјска збирка, бр. 14607.
- ДБ 1984: Извештај за 1983. и план рада за 1984. од 16.1.1984. *Заоставштина Димитрија Богдановића*. Кутија VIII (1966–1986). Историјска збирка, бр. 14607.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Законоправило или Номоканон светог Саве: Иловички препис 1262. година, фототипија. (Прир. Миодраг М. Петровић). Горњи Милановац: Дечје новине и др., 1991.

- Законоправило Светога Саве. Најава превода.* М. М. Петровић, Љ. Штављанин-Ђорђевић. Историјски институт, 1997.
- Законоправило Светога Саве на српскословенском и српском језику 1.* Миодраг М. Петровић. Издавачи: Епархија Жичка, Манастир Жича – Миодраг М. Петровић, 2004.
- Законоправило Светога Саве 1.* (Приредили и превели Миодраг М. Петровић и Љубица Штављанин-Ђорђевић. Београд: Историјски институт, 2005.
- Иловички препис Номоканона или Законоправила светог Саве 1262–2012.* Спомен свеска. (Прир. Ђорђе Трифуновић). Никшић: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори Одјељење за српски језик и књижевност. Књига 3, 2013.
- Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека*, фототипија. (Прир. С. Стјепановић и јеромонах Серафим (Глигић)). „ДАБАР” Издавачка кућа Митрополије дабробосанске, 2013.
- Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека, превод.* Слободан Продић, Братство манастира Добрунска Ријека и Станка Стјепановић. „ДАБАР” Издавачка кућа Митрополије дабробосанске, 2015.
- Законоправило Светога Саве. Превод Сарајевског преписа.* Братство манастира Добрунска Ријека, С. Стјепановић, С. Продић. „ДАБАР”, Издавачка кућа Митрополије дабробосанске, 2019.
- Законоправило Светога Саве на српскословенском и српском језику 2.* Миодраг М. Петровић. Београд. Издавач: Миодраг М. Петровић, 2021.

- Г СКА 1939: Везе Српске краљевске са Југославенском академијом. *Годишњак XLVIII*, 1938. обј. 1939. Српска краљевска академија, 62, 159, 176–177.
- Г СКА 1940: Везе Српске краљевске са Југославенском академијом. *Годишњак XLIX*, 1939. обј. 1940. Српска краљевска академија, 202–203.
- Г 1959: Одбор за издавање Крмчије. *Годишњак LXV* за 1958. Српска академија наука и уметности, 199.
- Г 1960: Одбор за издавање Крмчије. *Годишњак LXVI* за 1959. Српска академија наука и уметности, 215.
- Г1980: Рад Академије у 1979. години. Одељење друштвених наука. Одбори одељења. Одбор за изворе српског права. *Годишњак LXXXVI* за 1979. Српска академија наука и уметности, 133.
- Г 1981: Рад Академије у 1980. години. Одељење друштвених наука. Одбори одељења. Одбор за изворе српског права. *Годишњак LXXXVII* за 1980. Српска академија наука и уметности, 138.

- Г 1982: Рад Академије у 1981. години. Одељење друштвених наука. Одбори одељења. Одбор за изворе српског права. *Годишњак LXXXVIII* за 1981. Српска академија наука и уметности, 147.
- Г 1983: Рад Академије у 1982. години. Одељење друштвених наука. Одбори одељења. Одбор за изворе српског права. *Годишњак LXXXIX* за 1982. Српска академија наука и уметности, 155–156.
- Г 1984: Рад Академије у 1983. години. Одељење друштвених наука. Одбори одељења. Одбор за изворе српског права. *Годишњак XC* за 1983. Српска академија наука и уметности, 158.
- Г 1985: Рад Академије у 1984. години. Одељење друштвених наука. Одбори одељења. Одбор за изворе српског права. *Годишњак XCI* за 1984. Српска академија наука и уметности, 171.
- Г 1986: Рад Академије у 1985. години. Одељење друштвених наука. Одбори одељења. Одбор за изворе српског права. *Годишњак XCII* за 1985. Српска академија наука и уметности, 209.
- Г 1987: Рад Академије у 1986. години. Одељење друштвених наука. Одбори одељења. Одбор за изворе српског права. *Годишњак XCIII* за 1986. Српска академија наука и уметности, 211.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БАРТУЛА 2020: Владан Бартула. Законоправило Светог Саве – превод Сарајевског преписа. *Дабар*, часопис Митрополије дабробосанске, број 55, година 2020. Вишеград, 68–70.
- БОГДАНОВИЋ 1979: Крмчија Светога Саве. Међународни научни скуп *Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање*. Београд (1976), 91–99.
- БОГДАНОВИЋ 1981: Текстолошко изучавање правних споменика средњовековне Србије. *Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности*. (Међународни научни скуп 14–16. новембра 1977). САНУ, Одељење језика и књижевности књига 2, 49–64.
- БУБАЛО 2018: Ђорђе Бубало. Стојан Новаковић – замисли и подухвати систематског издавања средњовековних српских извора. *Стојан Новаковић: поводом сто седамдесет пет година од рођења*. Научни скуп са међународним учешћем одржан у САНУ, 1. и 2. новембра 2017. године. (Уред. М. Војводић и А. Костић). САНУ, Научни скупови. Књ. CLXXII, Председништво. Књ. 11, Београд, 412–420.
- ДИМИТРИЈЕВИЋ 2014: Владимир Димитријевић. Енциклопедија о Светом Сави и његовом делу (Разговор са др Миодрагом М. Петровићем). *Светосавље и*

- србоцид / Разговори у вртлогу глобализације*. Горњи Милановац: Лио 2014, 5–17.
- Дољчиновић 2013: Данијел Дојчиновић. Схватање о језику у старим српским списима. *Српска теологија данас* 2012 (25–26. мај 2012). Београд: Православни Богословски факултет, 563–570.
- Драгин 2015: Наташа Драгин. Нова фототипија Законоправила Светог Саве. *Зборник матице српске за књижевност и језик*. Књ. 63, св. 3, 852–860.
- Дучић 2003: Нићифор Дучић. *Крмчија Морачка* [1877]. Монографија Хиландара и други књижевни радови. Гацко: Друштво за очување баштине – Доб, 135–213.
- Живолиновић 2020: Драгић М. Живојиновић. Законоправило Светог Саве. Превод Сарајевског преписа. Превод: Братство манастира Добрунска Ријека, Станка Стјепановић, Слободан Продић. Редакција превода: Бранко Летић, Зорица Никитовић. „Дабар” ИК Митрополије дабробосанске, Добрунска Ријека 2019, XXV + 420 стр. *Историјски часопис*, књ. 69, 576–578.
- Еп. Атанасије 2006: Атанасије (Јевтић). Христос Господ, једини Спас наш. Једна унијатска подвала Светом Сави, Жичи и српскоме народу. *Православље*, 15. фебруар 2006, 13–14.
- Ии 2017: *Историјски институт 1947–2017*. Београд: Историјски институт.
- Милаш 2005: Никодим Милаш. О каноничним зборницима православне цркве. *Крмчија Савинска* [1884] *Аутобиографија. Студије. Чланци*. Дела Никодима Милаша, Књ. VII. Београд–Шибеник: Истина, издавачка установа епархије Далматинске, 389–479, 479–510.
- Милин 1991: Драган Милин *Увод у Свето писмо Старог Завета*. Београд: СА Синод СПЦ.
- Младеновић 2006: Александар Младеновић. О издању ‘Законоправила Светога Саве’. *Археографски прилози*, 28, 333–335.
- Никитовић 2016: Сарајевски препис Законоправила Светог Саве – превод. *Православље* 15. октобар 2016, 40.
- Никитовић 2016а: Издавачки подухват стољећа. (Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека – фототипија, 2013, 776 стр, 33 см; Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека – превод, 2015, 333 стр, 34 см. „ДАБАР” Издавачка кућа Митрополије дабробосанске). *Прилози настави српског језика и књижевности* V, 197–212.
- Никитовић 2018: Зорица Никитовић. Рецепција Законоправила Светог Саве (1219). Зборник са Научног скупа *Наука и стварност*, Пале 20. мај 2017, књ. 12, том I, 291–311.

- НОВАК 1960: В. Новак. *Валтазар Божишић и Фрањо Рачки: преписка (1866–1893)*. Београд: САН, 190–195.
- НОВАК 1964: В. Новак. *Српски научници и књижевници у преписци с Фрањом Рачким*. Београд: САНУ.
- НОВАКОВИЋ 1929: М. Новаковић. Писма Фрање Рачкога Стојану Новаковићу. *Годишњица Николе Чупића* 38, 231–281.
- ПЕТРОВИЋ 2003: Миодраг М. Петровић. Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила, српског номоканона. *Историјски часопис*. Књ. XLIX (2002), 27–46.
- ПСРК 2016: *Проучавање старе рукописне књиге. Поводом пет и по деценија Одељења за археографију Народне библиотеке Србије. Каталог изложбе*. Београд: Народна библиотека Србије.
- РАДОЛЧИЋ 1935: Никола Радојчић. Свети Сава. *Годишњица Николе Чупића*. Књига XLIV, 6–49.
- РАДОЛЧИЋ 1949: Никола Радојчић. Властел у Закону Градском Номоканона св. Саве. *Глас САН, СХСШ*, 1–14.
- СИНДИК 1973: Душан Синдик. Сергије Викторович Троицки. *Историјски часопис*. Књ. XX, 421–423.
- СОЛОВЈЕВ 1932: В. Александар Соловјев. Светосавски номоканон и његови преписи. *Братство XXVI*, 21–43.
- ТРОИЦКИ 1952: С. Троицки. *Како треба издати Светосавску Крмчију (Номоканон са тумачењима)*. Српска академија наука. Споменик СII. Одељење друштвених наука, Нова серија 4.
- ТРОИЦКИ 1970: Сергије Троицки. Главе светосавског Номоканона у хиландарским зборницима. *Историјски часопис орган Историјског института*, 1966–1967. Књ. XVI–XVII, 1–14.
- ТРИФУНОВИЋ 2009: Ђорђе Трифуновић. *Стара српска књижевност. Основи*. Београд: Чигоја штампа.
- ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ 2005: Љ. Штављанин-Ђорђевић. Предговор. *Законоправило Светога Саве I*. Београд: Историјски институт, XXIV–XXX.

- BOGIŠIĆ 1872: V. Bogišić. *Pisani zakoni na slovenskom jugu. I. Zakoni izdani najvišom zakonodavnom vlašću u samostalnim državama*. Zagreb: JAZU.
- MOŠIN 1953: V. Mošin. Dr Sergije Troicki, *Kako treba izdati Svetosavsku krmčiju (Nomokanon sa tumačenjima)*. Srpska akademija nauka, Spomenik CII, Odeljenje drustvenih nauka, Nova serija 4, Beograd 1952, 144 str. I 10 tablica sa 20 reprodukcija, *Slovo*, časopis Staroslavenskog instituta, No 2, rujan, 57–67.

TROICKI 1955: S. V. Troicki. Da li je slovenski nomokanon sa tumačenjima postojao pre Svetog Save. *Slovo*: časopis Staroslavenskog instituta, 4–5, rujan, 111–122.

ŽUŽEK 1964: P. IVAN ŽUŽEK. S. J. *Kormčaja Kniga*. *Studies on the Chies Code of Russian Canon Law*. Roma: Pontificia Universitas Gregoriana.

<https://gorasavina.com/zakonopravilo-svetog-save-miodrag-m-petrovic>.

<https://plus.cobiss.net/cobiss/sr/sr/bib/56925196>

<https://plus.cobiss.net/cobiss/sr/sr/bib/110676492>

<https://plus.cobiss.net/cobiss/sr/sr/bib/119369228>

<https://plus.cobiss.net/cobiss/sr/sr/bib/126869260>

<https://stanjestvari.com/2024/01/02/licnosti-2023-miodrag-petrovic-jovan-antovic>

<https://www.mitropolijadabrobosanska.org/vijest1716.html>

<http://www.standard.rs/dr-miodrag-m.-petrovic-enciklopedija-o-svetom-savi>